

ליהודים בחו"ל. לא כל בעלי המגרשים עלו ארצה, וכתוצאה מכך נבנו בתי השכונה כשהם מרוחקים זה מזה, דבר שמנע חיי שכונה מגובשים.

השכונה החשובה ביותר שנוסדה בתקופה זו היתה הדר הכרמל. תחילתה ב"שכונת הטכניקום" ממערב לחצר הטכניון (רחובות אחד-העם ושמריהו לוין), והמשך התפתחותה - ברחובות הרצל ונורדאו, מעברו השני של גן הטכניון. השכונה, שתוכננה בידי האדריכל ריכרד קאופמן התפתחה במהירות רבה הודות למיקומה בלב העיר, סמוך למרכז העסקים ולשוק, וכן לטכניון. הטכניון נפתח אמנם רק בשנת 1925, אך עצם בנייתו הביאה כבר לציפיות להקמת מרכז עם בתי ספר מסודרים ומוסדות תרבות. בניגוד לשכונות יהודיות אחרות בחיפה, לא הושארו המגרשים במרכז בידי בעליהם המקוריים: מגרשים שלא נעשה בהם שימוש הוחלפו במגרשים מרוחקים יותר. כך נוצרו שטחים מבוזבזים רצופים.

גם כוונת המוסדות היהודים השפיעה על קצב התפתחות הדר הכרמל לעומת שכונות אחרות. אלו לא ראו בעין יפה את פיזור המאמץ ההתיישבותי בחיפה. הם היו מעוניינים בחיזוק הדר הכרמל, והיקצו משאבים מיוחדים לפיתוחה.

תעסוקה ותעשייה בשנות העשרים

תעסוקת היהודים בחיפה היתה מגוונת. ביניהם היו כאלה שנקלטו במסחר ובמינהל. ב-1927 הועבר לחיפה המרכז הארצי של חברת החשמל. מרבית המשרדים המחוזיים של הגופים היהודיים הציבוריים שפעלו בצפון היו בחיפה (הקרן הקיימת, חברת הכשרת הישוב, בנקים וכיו"ב). המסחר התפתח לאחר הפעלת הנמל בשנת 1933, והיה כלל ארצי.

מספר רב של פועלים עבדו בעבודות ציבוריות, כולל עבודות יזומות (כגון סלילת כבישים), שהיוו פתרון למאות המובטלים - בעיקר בתקופות של משבר כלכלי (המשבר החמור ביותר היה ב-1927-29, לאחר העלייה הרביעית). בחיפה ניכרו כבר בשנות העשרים ניצנים של עיר תעשייתית והוקמו בה מספר מפעלים חשובים: טחנות הקמח שהופעלו בסיוע הברון ב-1923. שנה אחר כך הופעל מחדש בית החרושת "שמן" במקומו של בית החרושת "עתיד" שנסגר ב-1914. כעבור שנה הופעלו מפעלי "נשר" למלט, שחוללו תמורה בענף הבניין. מעתה החלו לבנות את חיפה היהודית מבטון ומבלוקים, במקום באבן המסותתת - מעשה ידי הפועלים הערביים. אחד המפעלים החשובים שתרמו להתפתחות התעשייה היתה תחנת החשמל של רוטנברג, שהופעלה ב-1925. אולם השפל של סוף שנות העשרים מנע לזמן מה את המשך התנופה. ענפי התעשייה בחיפה בתקופה זו היו אופייניים לארצות מתפתחות: מזון, טבק (בעיקר

בידיים ערביות) ובניין. מפעלים מתוחכמים יותר התפתחו רק בשנות השלושים. עם זאת מרכז התעשיה היהודית בארץ, היה בת"א (ולא בחיפה). כבר בשנות העשרים התפתחו בת"א עשרות ומאות מפעלים קטנים ובינוניים. בחיפה לעומת זאת, התרכזו כמה וכמה מפעלים גדולים במיוחד.

בשנות העשרים הונח היסוד לפיתוח מפרץ חיפה: קרקעות רבות נרכשו בידי חברות פרטיות ("משק", "קהילית ציון", "החברה להכשרת מפרץ חיפה"). אך כאשר אלו הסתבכו בעת המשבר הכלכלי, עברה הקרקע לידי הקק"ל, שנטלה על עצמה את הכשרתן.

ההתפתחות הפיסית והכלכלית בשלהי תקופת המנדט בשנות השלושים אנו עדים לגידול והתאוששות לאחר תקופת המשבר בשנות העשרים. הכל צפו עתיד מזהיר לחיפה, כעיר תעשיה ומסחר. נבנה הנמל (שנחנך ב-1933), הונח קו נפט מכרכוך שבעירק (1934), התעשיה התאוששה, תוכננו שדה תעופה וכן מסילת ברזל וכביש לבגדד. נוסף לכך היה בחיפה טכניון – מוסד הוראה טכני הגבוה היחיד בארץ ובארצות השכנות. כל אלו יצרו דימוי של עיר שעתידה הכלכלי והטכנולוגי מובטחים. רבות מן הציפיות התגלו מאוחר יותר כבלתי מבוססות. הן לקחו בחשבון מציאות אירופית, בהתעלם מהעורף הכלכלי הדל של חיפה, לעומת הנהירה לת"א ולמרכז. באזור רחוב הבנקים הוקם בתקופה זו (5-1932) מרכז מסחרי חדש, שבו היו בנייני קומות שהתחרו בהצלחה במרכז הישן שברחוב יפו משנות העשרים (כיום אזור "השוק התורכי").

באמצע שנות השלושים חל גידול באוכלוסיה, בבנייה ובהשקעות הון. הוקמו מפעלים רבים במפרץ חיפה, ומצפון לאזור התעשיה הוקמה קרית חיים והונחה אבן הפינה לקרית ביאליק ולקרית מוצקין. לפי התכנית המקורית נועדו ישובי המפרץ להיות עיר אחת. הקריה הראשונה קרית חיים, היתה שכונת פועלים, ולה תקנון מחמיר: כל תושביה היו חייבים להיות חברי ההסתדרות, נאסר המסחר הפרטי, והעסקת שכירים בעיבוד משקי העזר והגינות, וכן בעלות על נכסים בחיפה. התנגדות אנשי המעמד הבינוני לתנאים מחמירים אלה הביאה להקמת קריה נפרדת, היא קרית מוצקין, ואילו יוצאי גרמניה יסדו את קרית ביאליק. כעבור זמן מה (1938) יסדו חוגים דתיים את קרית שמואל, וכך התפתחו יחידות מוניציפליות שונות באזור המפרץ, בניגוד לתכנית המקורית.

בתקופה זו הגיעו עולים רבים מגרמניה, שהביאו להתפתחות מזורזת בהדר הכרמל, מרכז הכרמל ואחוזה. היו אלו השנים היחידות שבהן עלה כוח המשיכה של חיפה על

זה של ת"א. ענף הבנייה פרח ובתים חדשים צצו בכל השכונות היהודיות. בסוף שנות השלושים הואטה הפעילות הכלכלית והורגשה אווירת חוסר בטחון. מאי-רופה הגיעו ידיעות מדאיגות. עליית יהודי גרמניה הוגבלה; באתיופיה פרצה מלחמה שהטילה את צילה על אגן הים התיכון, ובארץ פרצו מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט ושבי-תת הערבים הגדולה של שנת 1936. קצב האיכלוס והבנייה הואט. שנות מלחמת העולם גרמו לזעזוע עמוק. פעילות הנמל שותקה כמעט כליל; פעולות הבנייה הואטו, נעצרה התפתחות השכונות, ולא נסללו כבישים חדשים (למעט כבי-שים בעלי חשיבות איסטרטגית לבריטים).

ההתפתחויות בשנים 48-1945 עמדו בצל המשבר הפוליטי, ומצב הבטחון המתוח ערב הקמת המדינה. האוכלוסיה המשיכה לגדול, ובמידת מה התחדשה פעילות הבנייה. במלחמת העולם השנייה היה חיפה בסיס חשוב של בעלות הברית במזה"ת, בין השאר, בשל הנמל ומתקני הדלק שהיו בה. ביולי 1940 הופצה העיר פעמיים ע"י חיל האוויר האיטלקי.

כאשר הגיע הצבא הגרמני בפיקודו של רומל לשערי מצרים ביולי 1942, והיתה סכנת פלישה גרמנית לא"י, התגבשה "תכנית הכרמל", שבו ביקשה ההגנה להקים מערך הגנה נגד הגרמנים בכרמל ולרכז בו אוכלוסיה של 100 אלף יהודים בסיוע נשק בריטי וחיפוי ארטילרי מצד הים. התכנית ביקשה לנצל את נתוני ההגנה הטבעיים של הכרמל המתרומם בתלילות מעל סביבתו, בשילוב השטח הבנוי של חיפה, ואף הוחל בהקמת מחסני חרום וביצורים, ששרידיהם נראים במקומות שונים בכרמל. אך סופו שלא היה צורך בתכנית זו.

בתקופת המרי שלאחר מלה"ע ה-2, היתה חיפה אחד הבסיסים למאבק נגד השלטון הבריטי. חיפה מילאה תפקיד חשוב בתולדות ההעפלה, ואל חופיה הגיעו 38 אוניות מעפילים, שנשאו על ספונן למעלה מ-50,000 מעפילים. רבים מהם נתפסו בידי הבריטים והועברו אל מחנות מעצר בארץ ומאוחר יותר - למחנות מעצר בקפריסין, ואף חזרה לאירופה. כפעולת תגמול נגד התנכלות הבריטים לשארית הפליטה, הותקפו שני מתקני רדאר בכרמל, ששימשו לגילוי ספינות המעפילים - האחד בסטלה מאריס והשני בחריבה - בחלק המזרחי של הכרמל.

בשנים שבין מלה"ע לבין מלחמת השחרור - התפתחותה של חיפה היתה מתונה יחסית, למעט מפעלי בטחון. עיקר המאמץ התמקד במרכז הארץ. השלטונות הבריטיים היוו גורם חשוב בחיפה בשנות השלושים, בעת שהקימו בה מפעלים כלכליים רבים, ובשנות המלחמה - בעקבות הקמת מתקני צבא, אך בשלהי התקופה הם לא מילאו עוד תפקיד של ממש בהתפתחותה של חיפה, שכן מעיניהם היו נתונים לפינויה.

חיפה במלחמת השחרור

יוסי בן ארצי

ערב מלחמת העצמאות היתה חיפה עיר מעורבת, ובה אוכלוסיה של כ-128,000 נפש. 52% מהם היו יהודים ו-48% ערבים. להרכב דמוגרפי זה היתה חשיבות לא רק במובן הכמותי, כי אם בעיקר במובן האירגוני והגיאוגרפי. בתוקף ההתפתחויות ההיסטוריות, נוצר מערך מגורים שהיקנה ליהודים בחיפה יתרון חשוב. ערביי העיר, שמנו כ-62,000 איש, התפרסו ברצף גיאוגרפי לאורך הרצועה הנמוכה של ההר, משכונת חליסה במבואות המזרחיים של העיר – ועד לעין-הים במערבה. רק בחליסה ובאזור רח' עבאס, העפילו שכונות הערבים עד למדרגה התיכונה של הכרמל. בגרעין העירוני שב"חיפה העתיקה" הצטופפו כמחצית מערביי חיפה, על מפקדותיהם. האוכלוסיה היהודית תפסה את מדרגת הדר הכרמל, את רכס הכרמל ואת נוה שאנן, וכן היו לה מובלעות בבת-גלים ובמרכזים המסחריים שבעיר התחתית. היהודים היו ציבור מאורגן, תוסס ויעיל, שהפגין כושר פעולה וגיבוש. האוכלוסיה הערבית, לעומת זאת, היתה מפולגת לעדות ומיעוטים שונים, וכוחותיה כללו בעיקר כנופיות מתנדבים. הנסיונות לארגנם ולאמנם לא הצליחו – למרות תמיכה מאסיבית בציוד ובכסף – מדמשק. המשמעת הפנימית היתה ירודה, ו"המנהיגים המסורתיים" היו הראשונים להבטיח את עתידם ואת רכושם ומשפחותיהם שהועברו בעוד מועד ללבנון ולסוריה.

נובמבר 1947 – אפריל 1948

החלטת האו"ם על חלוקת א"י מ-29 בנובמבר 1947, קבעה כי חיפה תהיה עיר מעורבת. למחרת ההחלטה פרצה שביתה כללית של המגזר הערבי בהוראת "הוועד הערבי העליון" – ובעקבותיה החלו התקפות על התחבורה היהודית. בחיפה נשאה מלחמה זו אופי של התנגשויות, חבלות, טרור, ירי וצליפות על שכונות ועל תחבורה. קו החזית חצה את העיר מגשר רושמיה דרך רח' השומר מערבה לרח' סירקין ועד למדרגות הנבי-אים – ובמעלה רח' הנביאים ושכונת הרצליה לכיוון "דרך ההר" (שד' או"ם) שאובטחה כבר ע"י האנגלים. בחודשים דצמבר 1947 עד אפריל 1948, התקיימו פעולות ופעולות-נגד של הצדדים. על צליפות לתוך שכונות יהודים ורובעי מסחר הגיבו בצליפות נגד

ובהקמת קירות מגן. על מוקשים ומטעני חבלה הגיבו בפעולות גמול דומות. כמה מן

האירועים הללו היו מרשימים בעוצמתם וגרמו להתדרדרות במצב.

בסוף דצמבר 1947 הטילו אנשי לח"י רימון על קבוצת פועלים ערבים בשער בתי הזיקוק וגרמו להרג רב. כנקמה – נערך ב-30 לדצמבר טבח בעובדים היהודים של בתי הזיקוק, שבו נהרגו 41 איש ורבים אחרים נפצעו. בו בלילה פשטה יחידת פלמ"ח על הכפר בלד א-שיח' (כיום תל חנן) ופוצצה בו בתים. בינואר פוצצו הערבים מכונית תופת בתחנת אוטובוסים בעיר וגרמו לאבידות רבות. כפעולת תגמול – פוצצה במסך שבו הוכנה המכונית, מכונית תופת של ההגנה. הערבים המשיכו בשיטה זו ובאופן מתמיד ניסו להחדיר מכוניות תופת לרובעים יהודיים, ובעיקר למרכז המסחרי ולהדר. עמדת בית בורובסקי, שערמה מחסומים במעלה ההר – מן העיר להדר – מנעה החדרת מכונית כזו – אך העדר מחסום דומה ברח' הנמל הביא לפיצוץ עז ליד בית "סולל בונה" דאז (כיום מס הכנסה) ולהרג 6 יהודים. בתגובה – פעלה יחידת הגנה מוסוויית כחיילים בריטים, והחדירה מכונית תופת לרח' עיראק (קיבוץ גלויות כיום) שהתפוצצה וגרמה הרג ונזק רב. פעולה זו שנערכה כחודש לפני הקרב הגדול על חיפה, הביאה להרפיה מסוימת בסוג לחימה זה – והעבירה את מרכז הכובד לאבטחת דרכי התחבורה. התחבורה אל העיר חיפה התנהלה אז במעקף גדול. המכוניות פנו בוואדי מילק ליקנעם – משם ליגור – וממנה לכפר חסידים – קרית אתא ולצ'ק פוסט – משם איבטחו משוריינים את הנסיעה לתוך חיפה. מעקף זה נעשה בשל הטרדת התחבורה ע"י הכפרים הגדולים בכביש חיפה – ת"א – איגזים, ג' בע וטירה במערב, ובלד א-שיח' וחליסה במבואות המזרחיים. גם בתוך העיר סבלה התחבורה מהטרדות ומחסומים מצד הכנופיות וחיילי הלגיון שהיו בנקודות מפתח. בכל אותם חודשים שובשו חיי העיר ואורחות תושביה, והכל הכינו עצמם לקרב ההכרעה. אך בעוד היהודים שומרים על עמדותיהם, החלו ערביי העיר בתהליך נסיגה איטי – ובראשות מנהיגיהם עזבו עד אפריל 1948 כ-25,000 את העיר. היה ברור שברגע שיפנו הבריטים את עמדותיהם – יוכרע גורל העיר. ה"הגנה" התכוננה היטב ליום זה הן מבחינת התש-תית וכוח האדם, והן בתכניות ובפעולות של ממש. התכנית היתה לבתר את השכונות הערביות ולהשיג שליטה בדרכי התחבורה. הפעולה, שנקראה בשם "מספריים", תוכננה בכמה תנועות שינתקו את השכונות הערביות זו מזו – ויביאו לשליטה מוחלטת במרכז ובמזרח הגזרה. ב-17 למאוס 1948, הגיעה שיירת נשק גדולה לערביי חיפה. השיירה נעה בקול תרועה גדולה מראש-הנקרה דרומה. כיתת הפלמ"ח שהוצבה במארב בקרית-מוצקין, עצרה את השיירה, השמי-דה חלק מתחמושתה, ופגעה באנשיה. גם לכוחותינו נגרמו אבידות לא מעטות. שני לוחמים נהרגו (ושניים עוטרו אח"כ באות הגבורה) – ועמם מספר אזרחים, אך חשיבות הקרב היתה מכרעת, שכן בעטיו לא הגיעו התחמושת המיוחלת והנשק לערביי העיר שבטחונם התערער. בדיעבד הסתבר, שנפילת השיירה ומות מפקד העיר הערבי – הם שחרצו את גורל חיפה.

הקרב לשחרור חיפה

בבוקר ה-21 באפריל 1948, הגיעו ידיעות כי הבריטים עוזבים את עמדות המפתח שבקו המגע העירוני. ואכן, לקראת הצהריים פרסם המפקד האנגלי גנרל סטוקוול, הודעה שלא יתערב יותר בעימות הערבי היהודי – ויתרכז רק בדרכים ובשטחים הנחוצים ליציאת האנגלים את הארץ. זה היה האות לתחילת המערכה. עיקר המעמסה הוטלה על גדוד 22, שתוגבר ביחידות שונות מגדוד 24 ומפלוגת הנמל של הפלמ"ח בפיקוד יוחאי בן-נון, שהגנה על האזור המסחרי בעיר התחתית. במבצע, שנערך בערב פסח ונקרא משום כך "בעור חמץ", הוטל על הגדוד לפרוץ דרך לעיר התחתית, לחבור אל המובלעת שם, ולהשתלט על גשר רושמייה ולאבטח מעבר מזרחה. איש עדיין לא חשב במונחים של השתלטות על שכונות ערביות ממש. לשם ביצוע המטרות הוחלט שיחידה אחת תשתלט על בתים שולטים על הכביש בשכונת חליסה, ליד גשר רושמייה, ויתרת הגדוד תפעל בגזרה המרכזית ותשתלט על הקטע שבין הדר הכרמל ובין רח' סטנטון ותשלוט בצומת

מפת חיפה במלחמת השחרור.

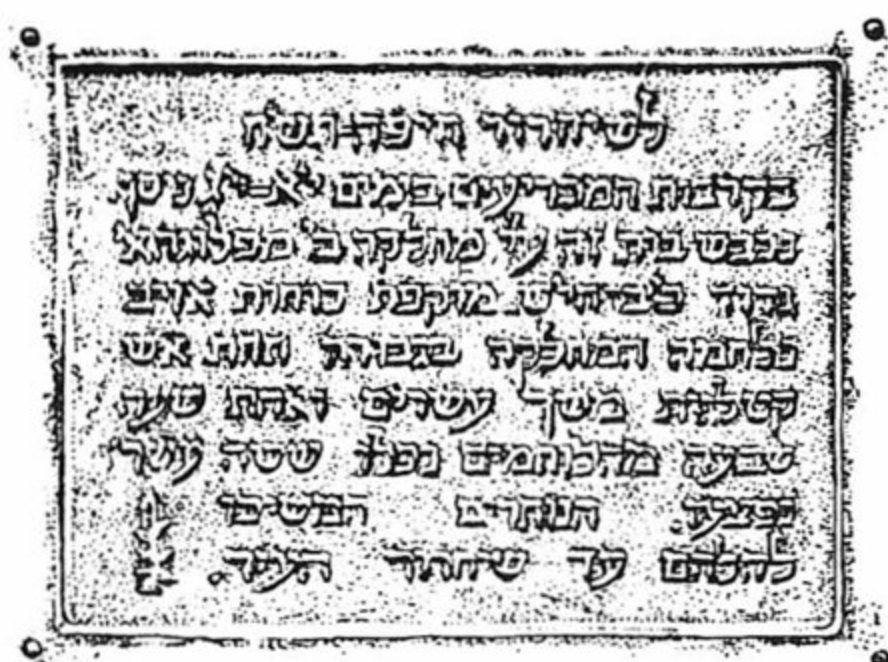
שלו עם מעלה הבורג'. על יחידת הפלמ"ח הוטל לצאת מהמרכז המסחרי ולהתבצר בבית צלאח שבצומת אלנבי-סטנטון - וע"י כך ליצור קשר רצוף בין הדר ובין העיר. ההנחה היתה שע"י כך יבותרו הערבים לשכונותיהם - ואדי ניסנס, הקסבה, ואדי סליב וחליסה - ולא יוכלו להפריע לתחבורה.

ההתפתחויות בשטח היו מפתיעות ומעבר לכל המטרות שצפו מתכנניו. גזרת הפעולות נחלקה לשניים: גזרה מזרחית (אזור גשר רושמיה) וגזרה מערבית - ובה כל השטח שבין הבורג' ובית ח'ורי ומהם כלפי צפון עד רח' אלנבי. הקרב היה אמור להתחיל עם דמדומים, אך עפ"י הנחיית המח"ט (משה כרמל), הוכנה גם "הרעשה" ארטילרית של "דוידקות", מרגמות וכדורי-נפץ שיגולגלו במורד לעיר התחתית. שלב ההכנות וההערות נמשך על כן לתוככי הלילה, ושעת ה"ש" נקבעה ל-01.00 - תחילת המבצע. לדת-יות אלה של תחילת המבצע היו השלכות חמורות, בעיקר על הלחימה בגזרת רושמיה.

הגזרה המזרחית - "בית הנג' אדה"

בצהרי יום ד' 21/4, יצאה מחלקה בת 31 איש לתפוס את בית הנג' אדה, בית "ועד השכונות הערביות" שבמזרח העיר - אשר שלט על רח' צלאח א-דין ועל גשר רושמיה. בית אבן זה בן שלוש קומות, ניצב בעיקול הרחוב ואיפשר תצפית ושליטה על כל האזור, כולל לארד אל-יהוד. במקביל תוכננה תפיסת בית בצומת הדרך לנוה שאנן. בית הנג' אדה שימש בעבר יעד לתקיפת כוחותינו, ובעיקר זריקת רימונים ע"י אנשי לח"י. נבנתה סביבו גדר בטון בגובה 3 מ'. הכוח יצא למשימתו זמן רב לפני תחילת הקרב על העיר והפתיע בכך את הערבים, שלא הצליחו להתארגן. לעומת זאת - הפך הבית למוקד הקרב

טבלת זכרון על בית הנג' אדה,
בקרבת גשר רושמיה.

על שחרור חיפה - ורוב הלחץ הערבי בשעות היום היה על הלוחמים בו. תפיסת המבנה נעשתה במהירות, ובחיפוי מקלע שהורכב ב"בית התעשייה" - מדרום-מערב. בחסות המשוריינים המובילים נכנסו הלוחמים לבית ותפסו אותו - אך בחילופי האש נהרגו מ"כ ולוחם. מאחר והבית היה פרוץ, התרכזו רוב הפעולות בקומה הראשונה - שסיפקה מחסה ושליטה באש לכל הכיוונים. עד מהרה משכה אליה המחלקה המבוצרת את ערביי חליסה, שתקפוה באש וברימונים בלי הפוגה ומשלושה כיוונים. הבתים הקרובים - במרחקים של 20 מ' ו-150 מ', שימשו עמדות מקלע לערבים, שצלפו ולא איפשרו "להרים את הראש" שעות ארוכות. רק ממערב - מ"בית התעשייה" ומן ה"בתים המשותפים" ברח' ברזילי - ירו מקלעי ה"הגנה" וסייעו לכוח, אך מכל יתר הכיוונים הוא ספג אש מרוכזת, שנמשכה בשעות היום והערב - ובמהלכה נהרג מ"כ נוסף ונפצעו אחד-רים. בינתיים - נכנסה לפעולה מחלקה שאמורה היתה לכבוש את ה"בניין החצי עגול" בצומת נוה שאנן (כיכר הגבורים). משום שאיפתו של מפקדה לסייע לנצורים בבית הנג' אדה - פוצל הכוח ולא מילא את משימתו - ובכך הגביר את הלחץ על המחלקה המבודדת. נסיונות חילוץ ופינוי של המחלקה נערכו גם בשעות הלילה - עד לתחילת הקרב הגדול בגזרה המערבית. סמג"ד 22 תפס את הפיקוד בבית התעשייה וניהל משם את אש המקלעים ואת הנסיונות להגיע דרך "גשר רושמיה" לבניין - באמצעות משור-ינים. כל הנסיונות הללו נכשלו - ובמהלכם נפגע אף מ"כ נוסף, ומסגל הפיקוד נותרו המ"מ וסגנו. טווח הראיה הוגבל בשל החשיכה, ומלאי התחמושת אזל עד כדי כך שי-רו והטילו רימונים לפי פקודה בלבד. עד שעת ה"ש" נוהל אפוא קרב ירי מתיש. רק באותה עת - במסגרת המתקפה הכוללת - יצא מנוה שאנן כוח שירד במדרונות חליסה כדי להתחבר עם המחלקה. כוח זה נכנס בעצמו לקרב קשה בשטח הבנוי בצפיפות - ולמעשה טיהר את חליסה מבית לבית. בחסות כוח זה הצליחו להגיע לבניין עם משור-יין ולתגבר את המחלקה בחובש ובתחמושת. רק בשעות הבוקר הצליחה הפלוגה המט-הרת להתגבר על ערביי חליסה, להגיע לרח' צלאח א-דין, ולחבור למחלקה הנצורה.

הפעולות האחרונות לטיהור האזור ולחילוץ נמשכו עד 11.00 בצהריים, ובתום 22 שעות לחימה קשה בתנאים נחותים, פונתה המחלקה על נפגעים מבית הנג' אדה. לא בכדי הפך קרב זה לסמל הגבורה והדבקות במטרה של לוחמי גדוד 22 - ושל הקרב לשחרור חיפה בכללו (רח' צלאח א-דין נקרא אח"כ רח' הגבורים). בעמידת המחלקה ובהתחברות הפלוגה שטיהרה את חליסה - אובטחה למעשה התחבורה בין חיפה ובין העמקים והגליל - ושחרר חלקה המזרחי של העיר.

הקרבות בגזרה המערבית - בין הדר והעיר התחתית בלילה שבין יום ד' 21/4 ויום ה' 22/4 נפתחה המערכה בגזרה הרחבה שבין הדר והעיר התחתית. יעדיה העיקריים היו חיבורה עם המרכז המסחרי ושליטה על התעבורה בין שני חלקי עיר אלה. בהתקפה זו פעלו בגזרה צרה שלושה כוחות עיקריים: האחד תקף מכיוון בית בורובסקי לעבר מרכזיית הטלפונים (שבמעלה הבורג' - בפינת רח' סטנסטון), השולטת על העיר העתיקה (הקסבה), השני פעל בין המדרגות למרכזיה ל"מדרגות הנביאים", והשלישי - בין "מדרגות הנביאים" לרח' צהיון - היעד העיקרי - "בית ח'ורי". ואדי ניסנס שבמערב הגזרה - נוטרל ע"י עמדות ברח' הנביאים, והו-נח שתושביו יכנעו עם ניתוקם מיתר חלקי העיר הערבית.

עיקר המערכה התנהל כאן סביב "בית ח'ורי". היה זה בניין אבן גדול ויפה - מוגן ע"י חומת בטון וחצר רחבה, שבו שכנו משרדי הנהלת רכבת א"י. הוא שלט על רח' הנביאים, על הכניסה לוואדי ניסנס ועל אזור רח' אלנבי שלמרגלותיו. המתקפה עליו נערכה מבתיים שלאורך "מדרגות הנביאים" - ממזרח לו. לאחר ההסחה הארטילרית וגלגול חביות נפץ במורד לרח' סטנסטון - פרצו הכוחות למבנה והשתלטו על שתי הקומות הראשונות בתוך 20 דקות. הלוחמים הערבים והעיראקים שהיו כאן ברחו - ורק חוליה אחת התבצרה בקומה השלישית. לפנות בוקר החלו הערבים תוקפים את הבית מכיוון רח' מוכליס (י.ל. פרץ כיום) וואדי ניסנס. לחץ זה לווה באש מקלעים מרח' יבנה שמדרום, אך היה עקר. מפקד הפלוגה דבק במשימתו - והשאיר כוח להגנה על על הבניין - תוך כדי טיהור המבנים והרחובות שבכיוון רח' סטנסטון ורח' הנזירות ע"י יתרת הכוחות. בעקבות המטהרים באו אנשי חי"מ שביצרו את הבניינים והכינו אותם להגנה - וכך הלך וטוהר אזור סבוך וקשה ללחימה עד רח' הנזירות ועד רח' סטנסטון לקראת שעות הבוקר הראשונות. בינתיים התקדמו הכוחות מימין (ממזרח) - והשתלטו על השטח שבין גזרת "בית ח'ורי" ומרכזיית הטלפונים - ועל רח' הבורג' משני עבריו - עד למרכזיה זו. עם שעות האור הראשונות הסתמנה תמונת המצב כדל-הלך: בבית הנג' אדה לחמו - אך לקראתם חתר הכוח מנוה שאנן שטיהר את חליסה.

בבית ח'ורי התבצרו הצלפים שבקומת הגג – והכוח המגן שמר עליהם והדף את הלחץ ממערב. לאורך מעלה הבורג' ורח' סטנטון התייצב קו המגע – ולמעשה שלטו יחי-דות "כרמלי" על העיר התחתית שלמרגלותיהם. מעתה ועד הצהריים לא נותר אלא להשלים את המשימות – ולחבור בין הכוחות השונים. במקביל פעל הצד הערבי בתקי-פות רק בבית הנג'אדה וסביב בית ח'ורי. בשעות הבוקר קראו רמקולים לאזרחים להתאסף ברחבת השוק – דבר שנוצל ע"י מטה החטיבה להעתקת אש מרגמות שזרעה הרג ובהלה ברחוב הערבי, הגבירה את המנוסה והחלישה את כוח עמידתם. לקראת הצהריים סגרו יחידות ה"הגנה" את הפערים שנוצרו בקו המגע – ונוצרה חבירה הן בבית הנג'אדה והן בבית צלאח. כוח הפלי"ם שיצא מן המרכז המסחרי ברח' הבנקים השתלט על מבנים לאורך רחובות אלנבי וסטנטון, ובשעה 14.00 נפגש עם הכוח שירד מהדר. האקורדים האחרונים לקרב היו תפיסת בתים שולטים בוואדי ניסנס ע"י כוחות אצ"ל – וצליפות של ערבים לכיוון עמדות ה"הגנה". לקראת שעות הצהריים ירה גם תותח בריטי פגז לכיוון בית התעשיה, והרג את דוד קזשטנר, סמג"ד 22, שה-גה את עקרונות הקרב לשחרור חיפה וניצב בעמדת הפקוד בגזרה המזרחית כל עת הלחי-מה בבית הנג'אדה (על שמו נקראה אח"כ שכונת מחנה דוד). במשך 22 שעות לחימה – מהן 10 שעות לחימה בגזרה העיקרית – הושגו במפתיע תוצאות שאיש לא שיערן.

הקרב לשליטה על התחבורה בעיקר – הפך למעשה לשחרור חיפה ולהשגת שליטה מלאה בעיר. בצהרי יום ה' 22/4 הובילו טנקים בריטיים את המנהיגים הערביים לבית העיר-יה, ובנוכחותו של גנרל סטוקוול האנגלי, נערך המו"מ לכניעה. תנאי ה"הגנה" שכללו כניעה ומסירת הנשק והלוחמים הזרים לידיה – וריכוז האוכלוסיה הערבית לאזור אחד, נמסרו לערבים. לאחר שביקשו פסק זמן להתדיינות עם דמשק ועם המופתי, חזרו והו-דיעו כי קיבלו הוראה לעזוב את העיר. נסיונותיהם של הגנרל סטוקוול וראש העיר שבתאי לוי להניאם מכך לא הועילו. באורח מפתיע ובלתי צפוי – התרוקנה חיפה מתוש-ביה הערבים – ומתוך כ-62,000 איש בסוף 1947, נותרו בה, ב-22 באפריל 1948, כ-3,600 ערבים בלבד – רובם נוצרים, שרוכזו בוואדי ניסנס. חיפה, כדברי מפקד החטיבה, הוגשה כשי לשוב היהודי לפסח תש"ח. המוני אזרחיה יצאו לרחובות כלא מאמינים.

בימים שלאחר הקרב על חיפה המשיכו יחידות ה"הגנה" בטיהור שכונותיה הערביות – ובמקביל כבשו ב-23/4 את שכונות בלד א-שיח' (תל חנן), חווסה (בן דור) ויגור הער-בית (נשר), ומאוחר יותר את טירה. כך הושגה הכרעה במרחב חיפה ובמבואותיה והעיר הפכה בסיס מוצק לפעולות הכיבוש בגליל המערבי ובחוף הכרמל.

אתרים ומקומות בחיפה

de BERGH. CARMELI.

מפרץ חיפה והכרמל בציורו של דאפר (1677). על צלע ההר נראות מערות הנזירים הכרמליטים, שיושבו מאז 1631.

אתרים היסטוריים וארכיאולוגים בחיפה

יעקב עולמי

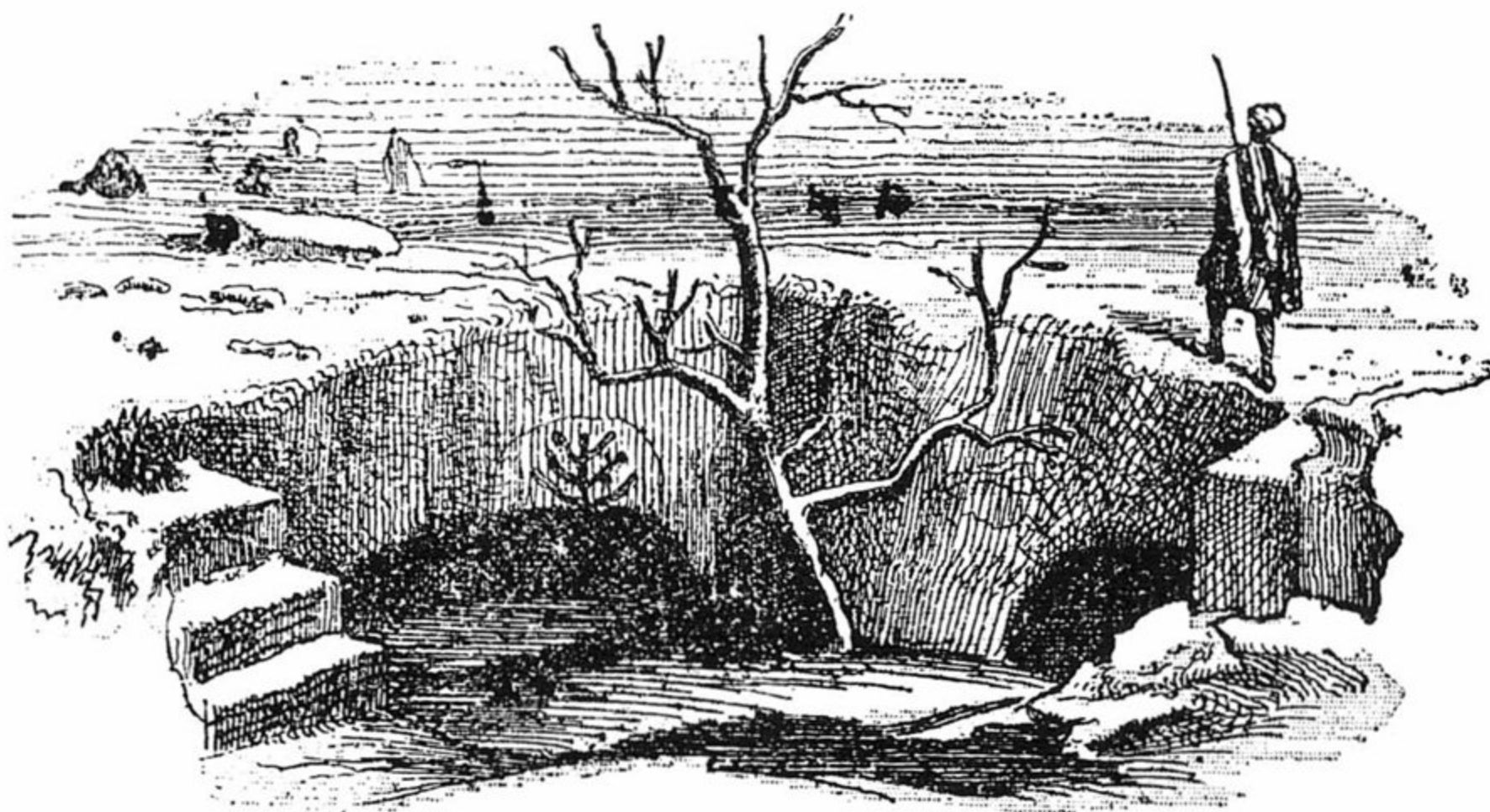
חיפה אל-עתיקה

חיפה אל-עתיקה – היא חיפה ההיסטורית – השתרעה בין המושבה הגרמנית לבית החולים רמב"ם, שבשכונת בת גלים. במקום היה ישוב יהודי הנזכר בתלמוד (ר' תולדות חיפה). ערב התקופה הצלבנית היתה חיפה עיירה מבוצרת ולה חומות ומגדלים. בגניזה הקהירית נזכרים חיפה ומבצרה: "ואנשי מבצר חיפה...". בתקופה הצלבנית הפכה חיפה לעיירת מחוז. מהמאה ה-13 שרד חותם צלבני, המתארה כעיר בצורה. בעת ביקורו של לואי התשיעי ב-1250, תוקנו חומות העיר ומגדליה. העיר חרבה בתקופה הממלוכית בשלהי המאה ה-13, ובמשך מאות בשנים אין היא נזכרת כמעט במקורות.

שרידי מצודת בורג' אל עג'וז בחיפה אל-עתיקה בראשית המאה. השרידים נעלמו בשנות ה-20 (באדיבות א. כרמל).

מערת קברים עם חרותה של מנורת שבעת הקנים
שנמצאה במאה הקודמת בחיפה אל-עתיקה.

במאה ה-17 היה במקום כפר דל כעדותו של דובדן ב-1652: "חיפה שהיתה מפורסמת בביצוריה, כעדות שרידי החורבות מסביב, אינה אלא כפר דל מיושב ערבים ומעט יהודים ונוצרים".

במאה ה-18 עלתה חשיבותה, מעגנה בוצר ומספר אוכלוסיה גדל. אך זמן קצר לאחר שדאהר השתלט על חיפה, הוא מצא שהעיירה, הנמצאת בשטח מישורי, היא בעלת נתוני הגנה רעועים, והחליט להרסה עד היסוד (שנת 1761) ולהקימה מחדש כ-2-3 ק"מ מזרחה (באזור כיכר חמרה - מסגד אל ג'רינה של ימינו).

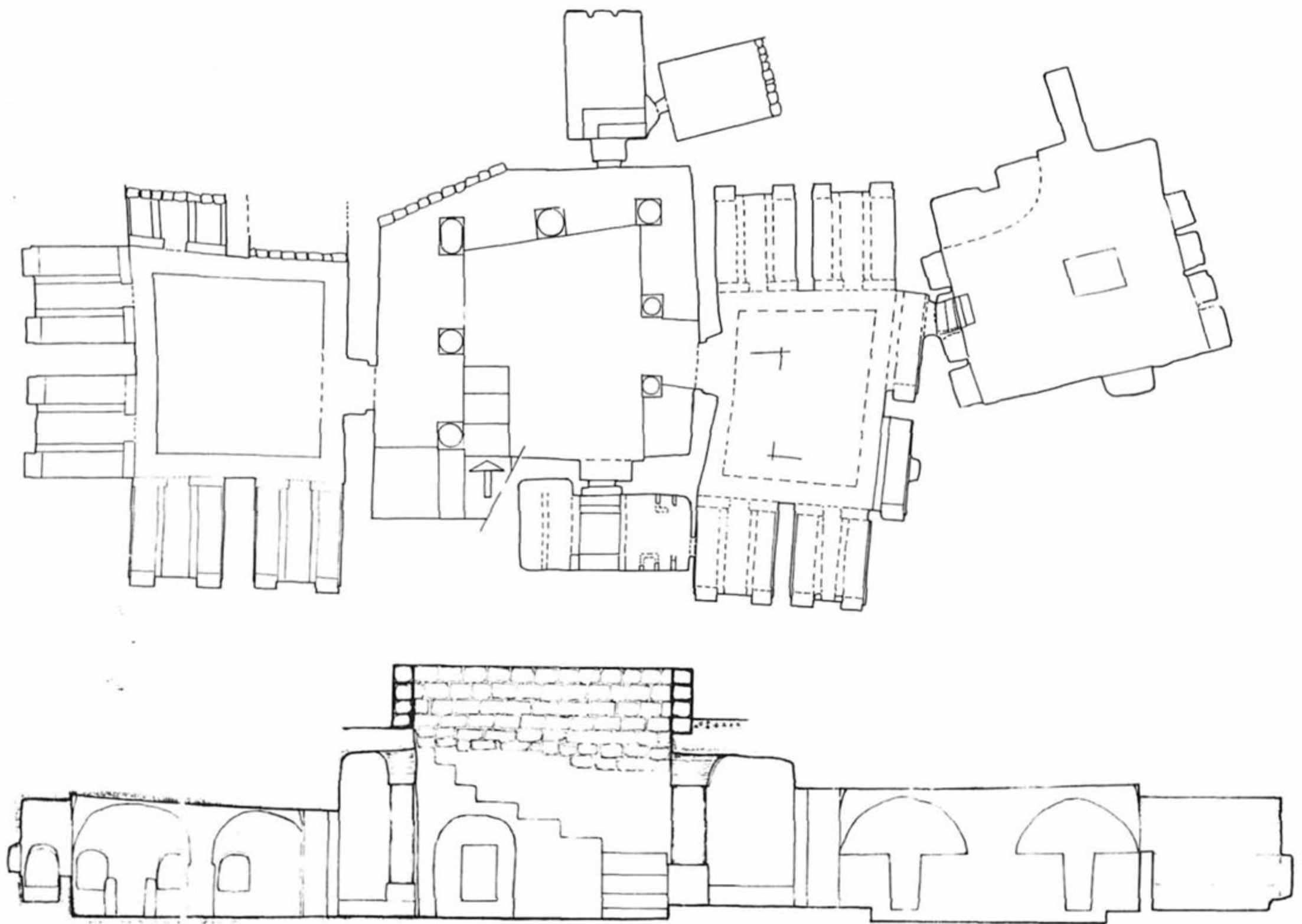
בשנים 1860-1880 כוסתה חיפה אל-עתיקה בגנים ובתלוליות חול, אך ניתן היה להבחין ביסודות מבנים, שברי עמודי גרניט, פורפיר, שיש ושרידי רצוף בתוך הים. חורבות מגדל שעמד על החוף נשטפו ע"י הים. בראשית המאה ה-20 עוד ניכרו שרידי יסודות של מבנים. בקרבת החוף היו שרידי מצודה קטנה שנקראה בערבית בורג' אל זוארה או בשם העממי בורג' אל עג'וז - "מצודת הזקן".

בשנת 1875 גילו חברי משלחת הסקר הבריטית מערות קבורה סמוך לבית הקברות היהודי, בשטח חיפה אל-עתיקה. מעל פתח אחת המערה נמצא ציור של מנורה - עדות לישוב היהודי שהיה בחיפה במאות הראשונות לסה"נ. כיום מערה זו איננה קיימת בשטח, אך במרחק 150 מ' מצפון לבית הקברות היהודי, ברח' אל-עתיקה, נמצאת מערת קברים חצובה, מתקופת המשנה והתלמוד (ר' להלן).

מערת קברים מתקופת המשנה והתלמוד בחיפה אל-עתיקה

מערכת הקבורה נמצאת בשטח העירוני המאוכלס של חיפה, במקום שהשתרעה בעבר חיפה העתיקה. המערכת, החצובה בסלע הכורכר, מורכבת מחצר קטורה מוקפת אכסדרה בת שבעה עמודים מסביב ומאולמות קבורה. בשניים מהם ניתן עדיין להבחין בכוכי קבורה כפולים וכן בשקתות בודדות. מדרגות חצובות מוליכות מצפון לדרום אל האכסדרה הדרומית, וממנה מתפצלות מדרגות אחדות לחצר (4x4.70 מ'). בקירות החצר ניכרות תוספות בנייה מאוחרות מאבני כורכר. החצר מוקפת מדרום מערב ומצפון באכסדרה בת שבעה עמודים.

מדרום מערב - קיר אלכסוני הבנוי אבני כורכר עם טיח ורוד. סתימה זו נעשתה כנראה בזמן בניית מסילת הברזל חיפה-ת"א העוברת בסמוך. אין ספק שמערכת קבורה זו עברה שינויים, תוספות ושיפוצים בתקופות שונות, כעדות רצפות הפסיפס שהן מתקופה מאוחרת, מאגר המים שנחצב באחד הכוכים וכן הטיח המאוחר ששרד בכמה מחדרי הקבורה.

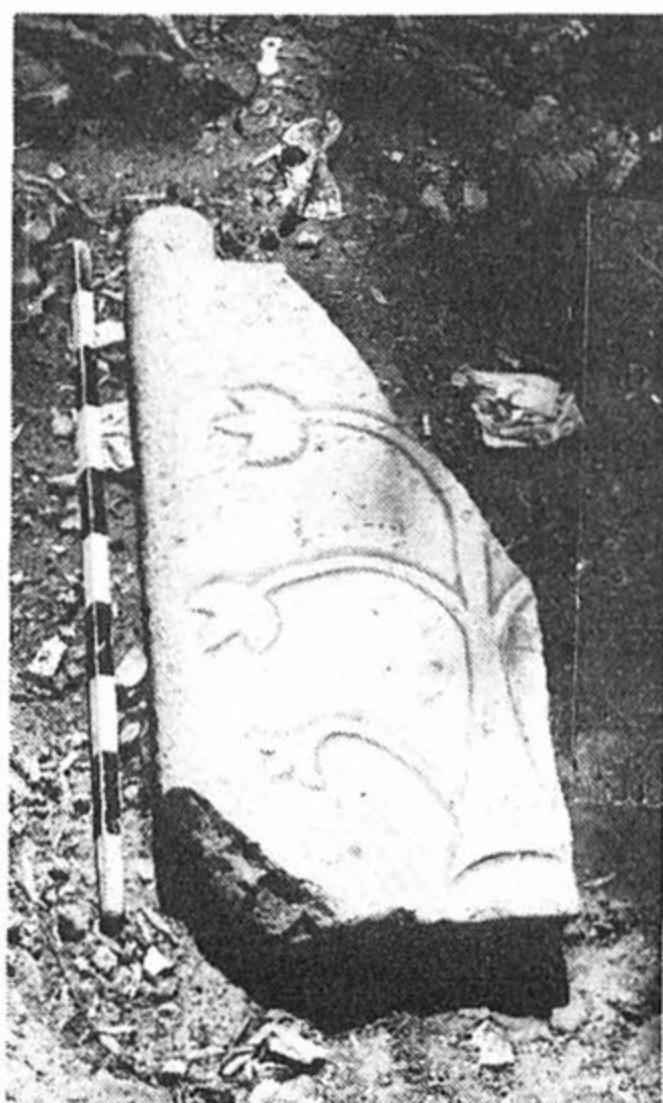
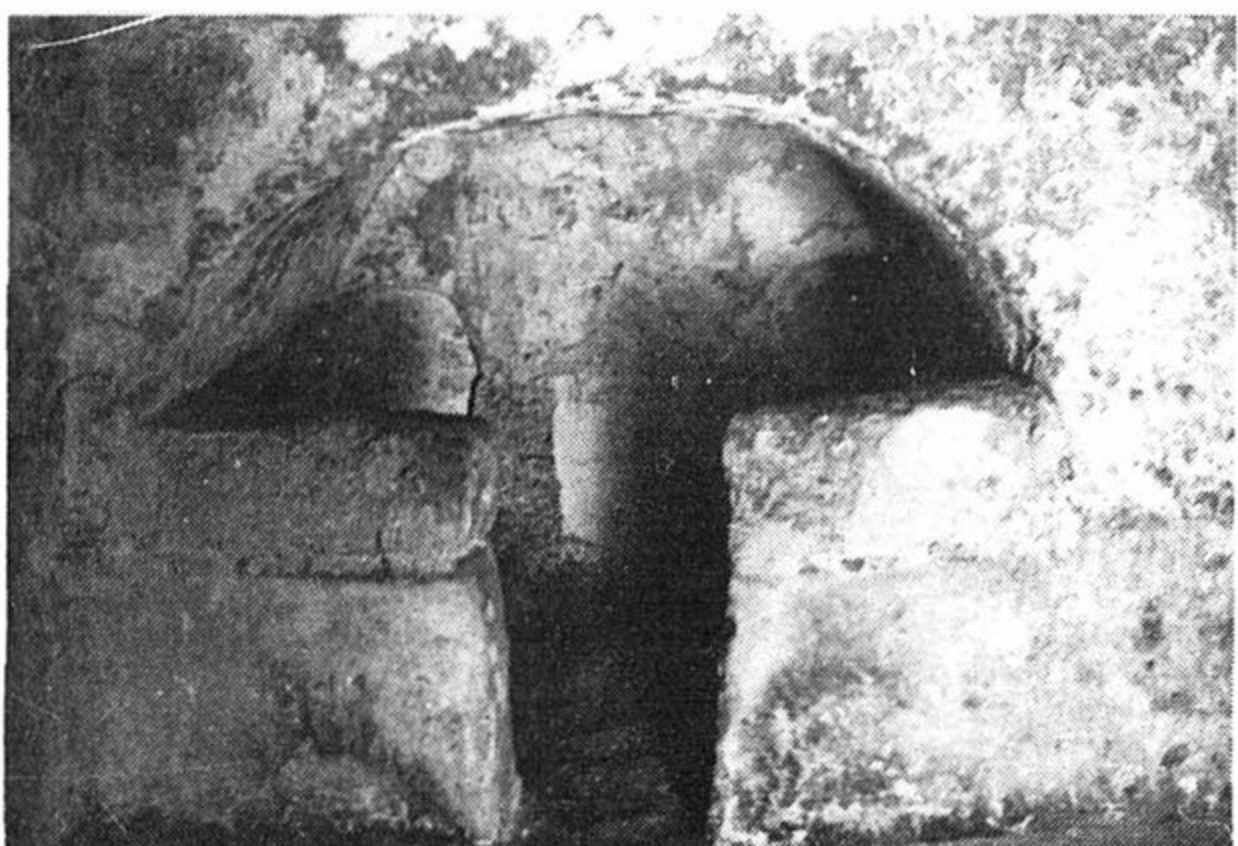

תכנית וחתך של מערת הקברים בחיפה אל-עתיקה.

חזית מערת הקברים
בחיפה אל-עתיקה,
מראה כללי.
למטה משמאל: כוך
קבורה כפול בעל
שקתות. מימין: דלת
שיש שסגרה על אחד
הפתחים, שנשתמרה
על צירה.

תיארוך מערכת הקבורה אינו קל, שכן האתר נפגע ועבר שינויים רבים. מכל מקום, אין היא קודמת לתקופה הרומית. קיימות ודאי מערכות קברים נוספות בסביבה. מערכות הקבורה באזור זה תוארו ע"י משלחת הסקר הבריטית. באחת מהן נמצא ציור של מנורה בעלת שבעה קנים, אך אין היא זהה למערכת שלפנינו ומקומה לא אותר, אולם משום שהיא מצויה בשטח בנוי. מערכת הקברים הנוכחית נתגלתה ופורסמה בידי שומכר ב-1890. ב-1966 נוקתה המערה ע"י ד"ר ז. גולדמן מטעם אגף העתי-קות ונתגלו בה חדרי קבורה נוספים.

מערכת הקברים, שהיא מהאתרים החשובים בחיפה מתקופה זו - נטושה ומוזנחת. בעת הריסת בית באזור לפני כשנה, הושלכו ההריסות למקום ונגרם לו נזק רב. האתר נמצא בחיפה אל עתיקה (שכ' "תחנת הכרמל" כיום), ליד בית מס' 21 ברח' אל עתיקה.

קברו של ר' אבדימי דמן חיפה

לפי המסורת נמצא קברו של ר' אבדימי בחיפה – עיר מולדתו. החכם ר' אבדימי (אבדומה או אבדומיה) דמן חיפה (או דחיפה) חי בסוף המאה ה-3 לסה"נ והיה מהחכמים הידועים בדורו. דבריו מובאים בספרות התלמוד "ר' אבדימא דחיפה הורי (למד) בחיפה". באגרת "יחוסתא וצדיקי דארעה דישראל" שנכתבה ב-1626 מסופר: חיפה היא על שטח הים הגדול, ובה בית כנסת בנוי. "ובבית החיים שם כוכין מאבן והם רבי אבדימי דמן חיפה ורבי יצחק נפחא ובסמוך לכפר, בשפוע ההר מערה גדולה ומפוארת לאלהו ז"ל".

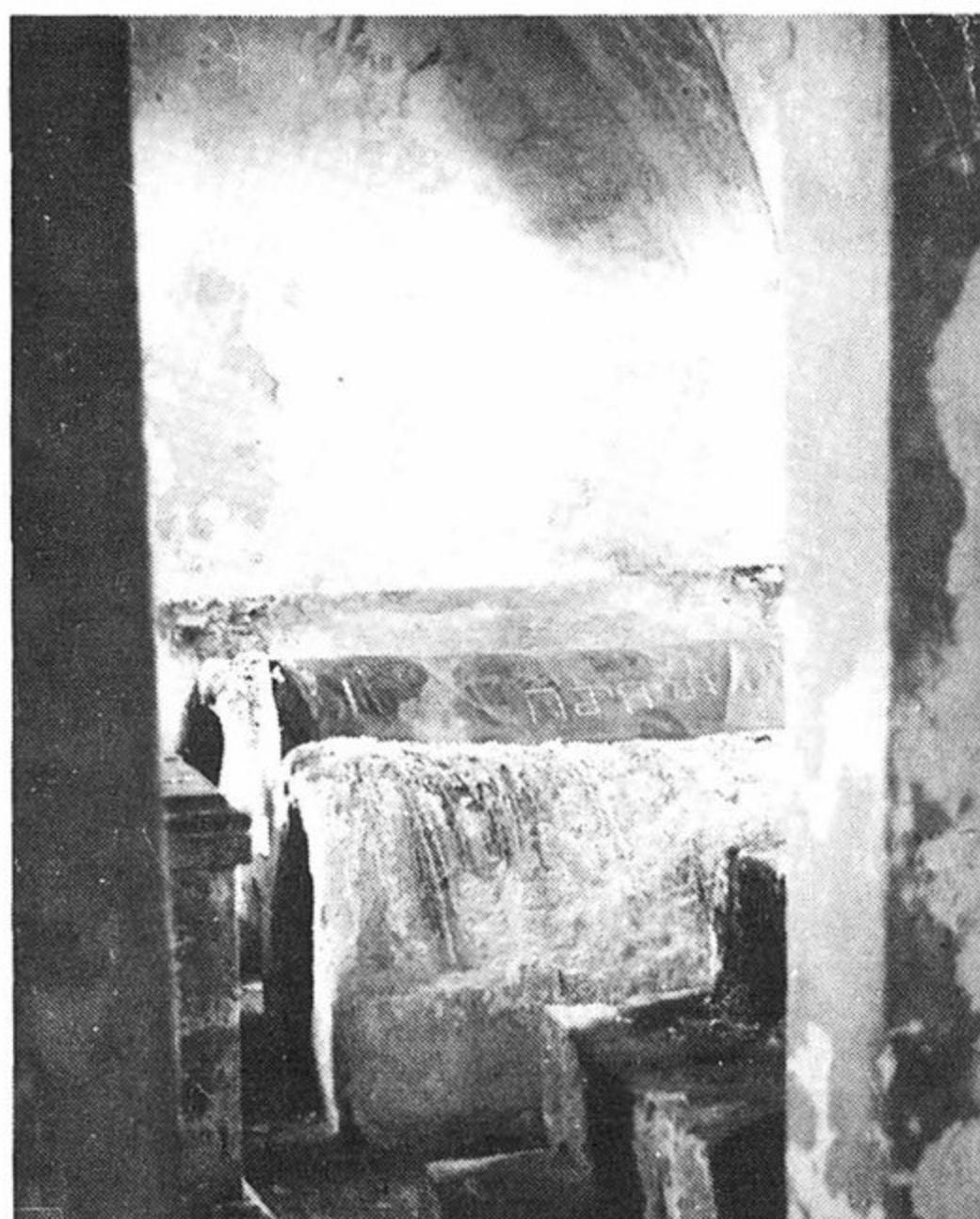
הקבר המיוחס לרבי אבדימי נמצא בבית הקברות היהודי הישן, בתוך בניין אבן צמוד לגדר (6×15 מ'). בבניין שלושה חדרים, מהם שניים מקומרים והשלישי עם תקרה שטוחה, שהיא תוספת מאוחרת. החדר הצפוני-מערבי שבו נמצא קברו של ר' אבדימי – מידותיו 5×6 מ'. התקרה מקומרת ונשענת על ארבע אומנות. בחדר שבעה קברים, על ארבעה מהם מצבות מקומרות והיתר – שטוחות. הקבר של ר' אבדימי הוא השני מהקצה ומכוסה פרוכת עליה רקום "רבי אבדימי דמן חיפה". במצבה קבוע לוח אבן מכותבת: "מצבת התנא האלקי רבי אבדימי דמן חיפה זי"ע" (ללא תאריך). בחדר הסמוך ארבע מצבות ודרגש בנוי באותו הסגנון. בחדר השלישי – המאוחר, חמש מצבות והוא משמש כיום לגניזה.

קבורתו של ר' אבדימי במקום זה מעוררת תהיות: מקור משנת 1626 (ר' לעיל) מזכיר

קברו של ר' אבדימי בבית הקברות היהודי הישן.

מימין: החדר שבו נמצאת מצבת קברו של ר' אבדימי (במרכז). למעלה
משמאל: קבר ר' אבדימי מכוסה פרוכת (שני מהקיר). למטה: הבניין על
קבר ר' אבדימי, מבט מצפון-מערב.

את קברו של ר' אבדימי "בבית החיים שם כוכין מאבן", כלומר קבר כוכים, ולא קבר בעל מצבה, כפי שאנו מוצאים כיום. אותו מקום מוסיף: "והם רבי אבדימי דמן חיפה ורבי יצחק נפחא" כלומר קבורתו של ר' נפחא סמוכה לקבורתו של ר' אבדימי, עובדה שאין לה זכר בבית הקברות הנוכחי. זאת ועוד, המצבה המיוחדת לאבדימי זהה למצבות הסמוכות (שהן מראשית המאה ה-20) והכתב על לוח המצבה דומה לאחרות. גם סגנון הכתובת "מצבת התנא האלקי רבי אבדימי דמן חיפה זי"ע" ודאי שאינו מעיד על קדמותה. מהלכים לסברה שקברו של ר' אבדימי הועתק ממקומו המקורי, היינו מ"בית החיים שם כוכין מאבן" והועבר למקומו הנוכחי. יש להניח שבזמנו נקבע מקומו של קבר זה, במרכז בית הקברות, אך כיום הוא נמצא בקצהו הדרומי, ככל הנראה, כתוצאה מהריסת חלק מבית הקברות היהודי עקב סלילת הדרך יפו-חיפה. יתכן שאף מקומו של בית הקברות היהודי העתיק הנזכר במקורות ימה"ב יש לחפשו ברח' אל-עתיקה, במקום שנמצאו מערות קברים קדומות. ברם, כיום זה שטח בנוי (של שכ' תחנת הכרמל) ואם היו שם קברים, הם נעלמו מתחת לבניינים (למעט דוגמא אחת ששרדה - ר' לעיל).

חפירות שקמונה

יוסף אלגביש

שקמונה נזכרת לראשונה ע"י יוסף בן מתתיהו בקשר למצור שהטיל המלך ינאי החשמו-נאי על עכו (102 לפסה"נ). לאחר מכן היא נזכרת בתלמוד ובכתבי הכנסיה - כעיירה יהודית.

עיקר פרנסת תושביה היה על גידול חרובים (מספוא), יצור זכוכית וציד חלזונות הארגמן. הישוב היהודי התפתח במקום לאחר חורבן ירושלים. שם הישוב בימי המקרא אינו ידוע אבל היה זה הישוב הצפוני ביותר בחוף הים הסיני לממלכת ישראל אשר בשומרון. מהכרמל צפונה ישבו הצורים. החפירות מלמדות שהתושבים התפרנסו בעיקר מיצור שמן זית שיצאו לחו"ל בדרך הים. רוב הזמן שבו היה המקום נושב, היה זה ישוב גבול ששמר על המעבר הצר של חוף הים למרגלות הכרמל והיה קשור בכל הדורות עם המקום הקדוש שבראש הכרמל - אזור פועלם של הנביאים אליהו ואלישע.

חפירות שיטתיות בשקמונה החלו בשנת 1963 ביוזמתה ובמימונה של עיריית חיפה ובראשות כותב שורות אלו. בשנים שלפני כן נתגלו במקום תגליות בודדות בעת עכו-דות פיתוח.

שקמונה נמצאת על שפת הים, 1.300 מ' דרומה לראש הכרמל - מעל לקרית שפרינ-צק. באתר שלושה אלמנטים:

א. התל העתיק שהינו גבעה מלאכותית המורכבת מריבוד של ישובים אחדים. ראשית הישוב במקום - שנת 1550 לספה"נ והוא התקיים עד לימי שיבת ציון. לאחר מכן נמצאו במקום רק מצודות.

שטחה הכללי של הגבעה הוא 8 דונם לערך. מזה נחפר דונם אחד עד לסלע האם.

למעלה: תל שקמונה לפני התחלת החפירות.

כלי זואומורפי עשוי
חרס שנמצא בשקמונה
(מאה רביעית לסה"נ).
השם "טליתוס" חרות
בבסיס.

- ב. בשטח של 120 דונם לערך, המשתרע במישור שלרגלי התל, נמצאות חורבות העיירה היהודית מתקופת התלמוד. עד היום נחפרו בשטח זה 5.5 דונם לערך. חלקים גדולים ממנו הרוסים ע"י מסילת הברזל והמכון לחקר ימים ואגמים.
- ג. מאות מערות קבורה הנמצאות במדרון הכרמל, ממערב אליהו ועד דרך צרפת. שטח קטן המכיל 21 מערות נוקה, הוכשר לביקורי קהל ושופץ בתוך גן ההסתדרות. כיום נראים באתר: החומות ובניין מגורים מימי שלמה, הארמון מימי אחאב ובניינים מהעיירה התלמודית וכן הקברים - במדרון. עליהם יש להוסיף את 50-60 רצפות הפסיפס הצבעוניות - בחלקן מכוסות באתר, ובחלקן מאוחסנות בחוף שמן. רצפה אחת מוצגת בחצר המכון לחקר ימים ואגמים שבסמוך.
- בתל נחשפו ממצאים חשובים כמעט מכל התקופות שבהן היה התל מיושב. בין הממצאים המעניינים נציין - א. קבר הקסוסי לא שדוד על השלדים, הנשק, הכלים והחומות. הקבר מתקופת האבות מכיל חותם שנזכר בו השם יעקב.
- ב. כלים מפוארים משנהב ופייאנס מהתקופה הכנענית. מצטרפים לכלים המפוארים שנתגלו ע"י הבריטים בתל אבו הוואס שבשפך הקישון.
- ג. חומות העיר ובנייני מגורים מימי שלמה, ארמון רחב ידיים מימי אחאב ובתי בד מאותה תקופה.
- ד. בשטח העיירה היהודית נתגלה בניין תעשייתי גדול ואוצר מיוחד במינו של 50-60 רצפות פסיפס צבעוניות.
- עד היום נאספו באתר קרוב ל-10,000 פריטים הראויים לתצוגה. זהו קרוב לוודאי אחד היבולים העשירים ביותר מחפירות בארץ, אם לא העשיר בכולם, והוא נובע בין השאר משיטת החפירה המיוחדת שפותחה בשקמונה.

ר' ביתר פרוט: קדמוניות, שנה ג', 13 (1970); אנציקלופדיה מקראית, ערך שקמונה. אנציקלופדיה לחפירות (אנגלית), ערך שקמונה; מדריך ישראל, כרך "כרמל ושומרון", עמ' 202, וכן "חפירות שקמונה", מחנה חיל מצב מימי החשמונאים.

ראש הכרמל

ראש הכרמל נמצא בקצהו הצפוני-מערבי של הכרמל. זהו "כף הכרמל" הנראה כגוש הרים גדול היורד בתלילות לים וחובק את המפרץ מדרום-מערב. ראש הכרמל מהווה את נקודת הציון הבולטת ביותר לכל הקרב לחופי הארץ מצפון. זהו המקום הראשון שהזדקר לעיני יורדי הים בדרכם למפרץ חיפה, בבחינת רמז שהם קרבים לחוף מבטחים. הפסוק "... וככרמל בים יבוא" (ירמ' מו, יח), מרמז בבירור למקום זה, שנראה ממרחקים והיה ודאי ידוע לכל. אין תימה על כן כי ראש הכרמל נתקדש כבר מקדמת דנא ומופיע בכתבי הנוסעים בכל הדורות, כמקום שהכל שמו בו את מבטחם וסגדו לו. הוא נקרא "ראש קדוש" בפי תחותמס השלישי, בעוד רעמסס השני כינהו "הר העוצמה". על אספסיאנוס נאמר כי "בבואו ליהודה שאל את פי האל אשר על הכרמל" – ונראה שכאן היה האורקל שבו נועץ אותו מצביא. גם כיום שלוש האתרים הקדומים והחשובים ביותר בתחום חיפה, מצויים באזור ראש הכרמל: מנזר הכרמליתים ואתריו – בפסגתו; מערת אליהו (ומערת פרוספר) – בצלע ההר, ותל שקמונה – למרגלותיו. למעשה אין ראש הכרמל "בא בים" כפי שהוא נראה מרחוק, אלא מותר רצועת חוף צרה ברוחב של כ-100 מ' בין ההר לים, המהווה "צוואר בקבוק" לכל העושה את דרכו צפונה. מכף הכרמל מבצע החוף תפנית חדה מזרחה ומתרחב בהדרגה והים אינו מסמל עוד את כיוון מערב – כמקובל, אלא את כיוון צפון דווקא, בואכה עכו. ראש הכרמל נראה מכל מקום נישא בצפון הארץ. באופן דומה הנוף הנשקף ממנו – מלוא מטחוי עין – מראש הנקרה בצפון ועד ללב הגליל ופסגת החרמון בצפון – הוא

רגל ווטיבית שהוקדשה ע"י תושב קיסריה ל"זיאוס הליופוליטאנוס כרמלוס", משנת 200 לסה"נ, עדות לפולחן פגאני בראש הכרמל. נחגלתה בגן מנזר הכרמליתים.

מהיפים בארץ. העובדה שההר שימש כנקודת ציון מימים קדומים הודגשה ביתר שאת בשל המקדשים או הכנסיות שהתנוססו על פסגתו. בתקופה הביזאנטית היה במקום מנזר, בתקופה הצלבנית – מבצר ומנזר, ובזמן החדש – מנזר ומגדלור. בשל אופיו המיוחד של "ראש הכרמל", והעובדה שהוא בלט מכל מקום, רבות מהמסורות היהודיות והנוצריות כאחת שיוחסו לכרמל בכללו – התמקדו בראש הכרמל. במסורת הכרמליתית נתקשר ראש הכרמל למרים אם ישו, והכנסיה הכרמליתית שבמקום הוקדשה לה. הספינות הצרפתיות שעברו בדורות קודמים ליד כף הכרמל, נהגו לירות מטחי כבוד לכבוד "גבירתנו של הכרמל", שהזכירה להם ודאי את כנסיית "נוטרה דאם דה לה גרד" במרסי, שהספנים בלב ים שמו בה תמיד את מבטחם.

תולדות ראש הכרמל

החל מתקופות קדומות שימש ראש הכרמל לפולחן אלילי. פולחן זה היה קיים עדיין בתקופה הרומית, כעדות דגם כף רגל ווטיבית שהובאה כמנחה לאל הכרמל ("זיאוס כרמלוס הליופוליטאנוס") ע"י תושב קיסריה. במאה ה-6 הוקם על ראש הכרמל (ליד המגדלור דהיום) מנזר ביזאנטי שחרב בפלישה הפרסית במאה ה-7.

לפני אותו מנזר נחצבו בורות מים. האחד מהם הפך ברבות הימים לקבר נזיר. במקום הוקמה קאפלה צנועה שעוטרה בפסיפסים ונוסף לה, בתקופה מאוחרת יותר, אגן טבילה.

כבר בתקופה הביזאנטית נתקשר המקום לאליהו הנביא, אך הפרטים המדויקים עלומים מאתנו. בתקופה הערבית הקדומה (638–1099) הפכה הקאפלה למקאם מוסלמי, שהוקדש לקדוש בשם סעד א-דאולת. ההיסטוריון המוסלמי יאקות (1225) מכנה את המקום "מסגד".

בתקופה הצלבנית הוקמה ע"י מסדר הטמפלרים בקצה המשטח מצודה, בעוד שעל המערה הוקם, ע"י היוונים, מנזר צנוע – הוא מנזר סט. מארינה (ובפי הלאטינים – סט. מרגרטה – כשם המנזר הביזאנטי הקדום). האתר משך אליו בימה"ב עולי רגל רבים – נוצרים ויהודים כאחד. אלה האחרונים זיהו במערה את קבר אלישע הנביא. במנזר הצביעו על שרידי מרגרטה הקדושה (שזוהתה כנראה עם מרגרטה המפורסמת מאנטיוכיה), ששימשו נושא להערצת עולי הרגל הרבים.

בתום השלטון הצלבני ב-1291, הרסו המוסלמים את המנזר, אך שמרו על הקאפלה המרובעת שבמרכז הכנסיה, שהיתה מקודשת גם למוסלמים.

מערת אליהו

זאב וילנאי

עוד מדורות קדומים התפרסמה מערת אליהו הנביא, הנמצאת על מורד הכרמל, סמוך לחיפה. המסורת העממית מספרת שבה בילה אליהו הנביא בברחו מפני מלכי ישראל, בימי נדודיו בכרמל.

מערת אליהו שימשה מקום ביקור ועליה לרגל עוד מימים קדומים. על קירותיה חרותים שמות יוונים ומנורה בעלת קנים, שנחקקו בידי מבקרים עולי רגל יהודים ונוצרים. הראשון המזכיר את המערה הוא ר' בנימין מטודילה (1175), המספר על חיפה והכרמל: "ובתחתית ההר שם מקברי ישראל רבים. ושם בהר מערת אליהו, עליו השלום. ועשו שם בני אדום (הצלבנים) במה וקראו אותה שאן אליש (סנט אליאס)". דובדן, שביקר במקום ב-1652, מעיד:

"שתי המערות נערצות על כל העדות הנוצריות וגם על הכופרים: תורכים, ערבים ויהודים. הם נוהרים לכאן באלפים... המסורת מספרת שאליהו הנביא היה רגיל לשהות כאן. המערה הגדולה שימשה כבית-מדרש לתלמידיו, ומכונים "בני הנביאים". פה היה מלמד ומשוחח עם העם שבא להוועץ בו. המערה הקטנה היתה לו לבית תפילה בעת תפילות".

מערת אליהו היתה גורם חשוב בהתחדשות הישוב היהודי הקטן בחיפה בדורות הקודמים. מדי פעם בפעם היו נוהגים לעלות אליה ולבקרה בהמונים. לבקור זה היו קוראים לפעמים "הזיארה של חיפה".

למערת אליהו יחסו חשיבות רבה לרפוי חולי נפש. עד לפני מלחמת השחרור נהגו להביא אליה חולי נפש ממקומות שונים בארץ, ולפעמים גם מארצותיה השכנות. את החולים נהגו להשאיר במערה ימים אחדים בתקווה ש"השטן" יצא מהם ויתרפאו בזכותו של אליהו הנביא. אל מערה זו תבואנה לעתים קרובות נשים עקרות המאמינות שבזכותו של אליהו ירחם עליהן ה' ויתן להן פרי בטן. לפעמים גם תבואנה הנה נשים הרות הרוצות בילד זכר בהאמין שבזכות הביקור במערה יתמלא מבוקשן. שמעון ברמן, ששהה בחיפה בשנת 1871, מספר:

"כל מי שנכנס לתוכה מרגיש התפעלות הנפש מעין התעוררות דתית... למערה זו גם סגולה מיוחדת שהיא מרפאה כל מיני חלאים רעים, כגון שגעון, מחלת הנפילה, רחמנא ליצלן. החולה שישן במערה לבדו שלושה ימים, מתרפא".

מערת אליהו על הכרמל עם עיטורי פרוכות של העדות השונות,
צילום מ-1912.

בדורות האחרונים קבעו היהודים יום מיוחד לבקור במערת אליהו החל בחודש אב, יום ראשון אחרי שבת נחמו. ביום זה נוהרים - בעיקר יהודים ספרדים תושבי חיפה, טבריה וצפת - לבלות במערה. על קיר המערה יתלו פרוכות, ידליקו נרות ויתפללו בה. קיימים תפילות מיוחדות הנאמרות במקום זה.

מערת אליהו והבניינים סביבה היו שייכים לערבים מוסלמים ממשפחת אלחג' איברהים. משנת 1867 בערך החלו בהקמת חדרים סמוך לפתח המערה, לשרת המבקרים ועולי הרגל.

המערה קדושה גם לנוצרים המכנים את המקום "מדרש הנביאים". המוסלמים, המייחסים גם הם קדושה למערה, יכנוה אלח' דר שפרושו הירוק - כנויו של אליהו הנביא. בקרבת המערה שכונה, הנקראת בשמה - קרית אליהו. בעליה למערה, ובצד הכביש, רהט משובץ בפסיפס המתאר את יעקב אבינו שותה מים ודברי התורה "שתה וגם לגמליך אשקה".

ראשית התקדשותה של מערת אליהו

אליאס פרידמן

מערת אליהו ו"ראש הכרמל" היו מרכזי פולחן אלילי (פגאני) כעדות המקורות והשרידים הארכיאולוגיים. בתקופה הביזאנטית הוקמו במקומות אלו שני מנזרים: האחד "מנזר אליהו", שנבנה ליד המערה שנשאה את אותו שם, והשני על המשטח העליון (במקום המגדלור דהיום), במקום שהמנזר נקרא ע"ש סט. מארינה (מרגרטה). קיומם של שני מנזרים כה קרובים האחד למשנהו מרמזים על כוונה מוגדרת; נראה שהנוצרים ביקשו להכחיד את הפולחן האלילי שרווח במקומות אלו ולהפכם לאתרי יראה נוצריים. הסבת המערה למקום מקודש שיוחס לאליהו הנביא, נעשתה לראשונה ללא ספק ע"י נזירים נוצרים בתקופה הביזאנטית. פולחן אליהו הנביא שימש כמשקל נגד לפולחנו של הליוס שרווח בקרב עובדי האלילים בכרמל. במאה השנייה לסה"נ זכה פולחן אל השמש הליוס לתנופה מחודשת. אנו מוצאים, בין השאר, מקדשי ענק של הליוס בבעל בק ("הליופוליס פיניקיה"). הנוצרים מצידם, לחמו בפולחן זה ע"י דבקותם בפולחן אליהו. בחירת אליהו הנביא כמשקל נגד להליוס אינה מקרית. במקרא מופיע אליהו כלוחם המובהק ביותר נגד נביאי הבעל (מל"א יח). אליהו מתואר כעולה בסערה השמימה (מל"ב ב), וזאת בדומה להליוס המתואר כחוצה את השמיים במרכבת אש של פולחן השמש. זאת ועוד, ביטוי השמות "אליהו" ו"הליוס" ביוונית (אליאס) זהים כמעט לחלוטין. אין זה המקרה היחידי שבו פולחן אליהו הנביא תפס את מקומו של הליוס. באיי יוון – כנסיות רבות על פסגות ההרים מוקדשות לאליהו, במקום שבעבר היו מקומות יראה להליוס. הרמז הראשון למקום יראה יהודי ב"ראש הכרמל" מופיע בגניזה במאה ה-11: "הגענו לחיפה והתפללנו בראש הכרמל". ברם, לא משתמע מכך כל קשר למערת אליהו, שכן המסורת היהודית יחסה קדושה גם למערה הנמצאת כיום במנזר סטלה מאריס, שזוהתה כקבר אלישע. אין גם בסיס למסורת הכרמליתית, בדבר קיום פולחן נוצרי במערת אליהו במאה ה-1 לסה"נ, שכן בתקופה זו הדת האלילית היתה שלטת בערי א"י ובעיקר במישור החוף ובכרמל.

בימה"ב שימשה מערת אליהו כמרכז לנזירים דוברי יוונית, בעוד שמרכזם של הנזירים ה"לטינים" (לימים הכרמליתים) היה בנחל שיח. קבוצת הנזירים דוברי יוונית במערת אליהו, נוסדה ב-1155, ונזכרת לא אחת במקורות הצלבניים בשם "סט. אליאס", או "מר אליאס".

עם שובם של הכרמליתים לכרמל בזמן החדש, שימשה להם מערת אליהו כמקום תפילה ופולחן. חוזה שנחתם ב-29 לנובמבר 1631 בין האב פרוספר לאמיר טורבאי – שליט הכרמל, הבטיח לכרמליתים את מערת אליהו ופסגת ההר. הכרמליתים חגגו את שובם להר במיסה שערכו במערת אליהו, ופרוספר הסב את המערה למקום יראה נוצרי. הדבר הביא למריבות אין קץ עם המוסלמים שבמקום, עד שב-1635 נאלצו הכרמליתים לפנות את המערה.

אגדות רבות נכרכו למערת אליהו, רובן ככולן שייכות לתקופה שלאחר שובם של הכרמליתים להר ב-1631. לפי אחת המסורות, החדרון המזרחי שבמערה היה זה של אליהו, בעוד שהמערה עצמה שימשה להתכנסות ולתפילה לבני הנביאים.

קיימת מסורת נוצרית, שלפיה נהגה מרים אם ישו לבקר במערה זו. ג'יאמבטיסטה מעיד, שהחדרון שממזרח שימש כתא תפילה לאליהו הנביא. אותו מקור מוסיף, שהמשפחה המקודשת שהתה – לאחר שובה ממצרים – לילה אחד במערה זו ונחה בחדרון שממזרח. המסורת מספרת שמרים נהגה לבוא ממקום מגוריה בנצרת לכרמל, ולפקוד את המתבודדים שהתגוררו במערה, בעוד היא עצמה נהגה לשהות בחדרון שממזרח. הנוצרים הראשונים נהגו אף הם לפי המסופר להתכנס במערת אליהו ובה דנו על העניינים הנוגעים לדת החדשה ומנהגיה. ליד המערה היה מנזר נשים, שנוסד לפי המסורת ע"י מרים אם ישו ונקרא על שמה. עולי רגל אחדים מעידים (בתקופה מאוחרת יחסית) על מסורת זו.

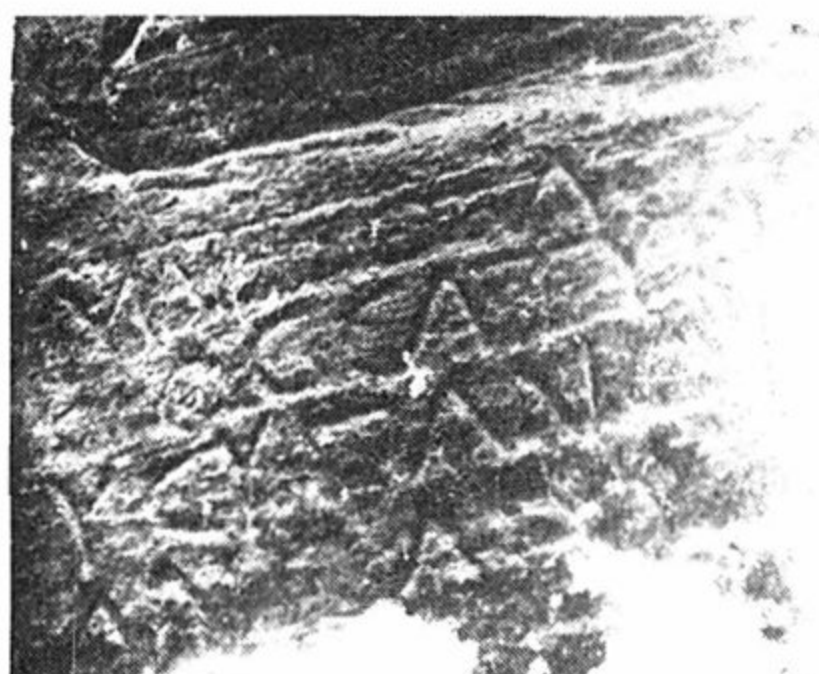
המסורת הקושרת את מרים למערה, מובאת במקורות אחדים בזמן החדש – לעתים תוך הטלת ספק במהימנותה. מסורת זו, מכל מקום, איננה ידועה לנוצרים המקומיים. במערה נמצאו כתובות רבות ביוונית, שמספרן מגיע ל-150 לערך, רובן מהתקופה הביזנטית. העדר סמלים יהודיים או נוצריים מתקופה זו ועדויות אחרות, כגון מבנה המערה ומיקומה, מביאים למסקנה שלפנינו מערה מלאכותית ששימשה במקורה כמקום פולחן אלילי. מסקנה זו מתאימה גם לעובדה שכף הכרמל שימש כמרכז יראה אלילי מקדמת דנא.

הכתובות במערת אליהו *

אשר עובדיה

במערת אליהו, על הקיר המערבי והמזרחי – למעלה מ-150 כתובות יווניות וכן כתובת לאטינית ועברית. הכתובות נחרתו בצפיפות רבה, לעתים זו על גבי זו. רבות מהן נשחקו והושחתו, בעיקר ע"י יד אדם אך גם ע"י שיני הזמן (מבקרים בני-ימינו חרתו את שמו-תיהם על גבי הכתובות!). הכתובות אינן גבוהות וניתנות לקריאה. הן נתונות במסגרת מטיפוס "טבלת אוזניים" (טאבולה אנסאטה) או במסגרת מלבנית פשוטה, ומהן שנחרתו בערבוביה. סגנונות הכתב הם אלו שהיו מקובלים בתקופה הביזאנטית, ולפיכך אפשר לתארכן למאות ה-5-6 לסה"נ בקירוב. לא מן הנמנע, שבדיקה יסודית תעלה זמן מוקדם יותר. אפשר להבחין בשני סוגי חריתה: תחילה תוכננו הכתובות בקפדנות ונחרתו ביד מאומנת; עפ"ר המסגרת היא מטיפוס "טבלת-אוזניים". לימים, ודאי מפאת חוסר מקום, לא תוכננו עוד הכתובות, וגם צורתן נאה פחות; הן חרות בערבוביה, כאילו חרתו אותן המבקרים עצמם. כתובות אחדות ארוכות יחסית – שלוש עד שבע שורות. כל הכתובות הן כתובות זכרון של עולי רגל שביקשו במערה מרפא למדוניהם, והנציחו את ביקורם בחריתת כתובות, כנהוג גם בימינו. הפתיחה השכיחה ביותר היא המלה "יזכור". אחריה באים שמות גברים ונשים, כגון: גרמאנוס, אלכסנדרוס, פתולמא-יוס, סוסיאס, דמטרה, לוקיוס, דיאופאנטוס, יוליאנוס, קאנדידה, מאגנה ורבים

* ר' ביתר פרוט, קדמוניות 7, תשכ"ט, עמ' 99-101.

כתובות על הקיר הימני
של מערת אליהו.

חרותה של מנורת שבעת
קנים במערת אליהו.

אחרים. אין להוציא מכלל אפשרות שחלק משמות אלה, הנזכרים באונומאסטיקון היווני והרומי, היו שמות עולי רגל יהודים או נוצרים. כמה מן השמות שנתגלו במערה מעידים בעליל על מבקרים יהודים במקום, כגון השמות מאנסיאס (כנראה הצורה היוונית של השם העברי מנשה), יהודה, מאלכוס (כנראה מלאכי) ועוד. סימן נוסף למבקרים היהודים במערה הן שתי מנורות בעלות שבעה קנים ורגל גבוהה, החרותות בקיר המזרחי; ליד אחת מהן חרותים, כנראה, גם שופר ולולב. בקיר המערבי חרותה הכתובת העברית היחידה שנמצאה במערה: "יצחק בר כומה". זמנה של הכתובת עדיין טעון בדיקה. בקיר המערבי אפשר להבחין בשרידי צלב, דבר המעיד על מבקרים נוצרים.

דומה, כי המערה נתקדשה כבר בתקופה הביזנטית, הן בעיני היהודים הן בעיני הנוצרים, כמו אצל עדות רבות בישראל היום. עשרות הכתובות החרותות במערה מעידות אפוא עדות ארכיאולוגית-אפיגרפית, על מסורת ארוכת ימים לקדושתה של מערת אליהו.

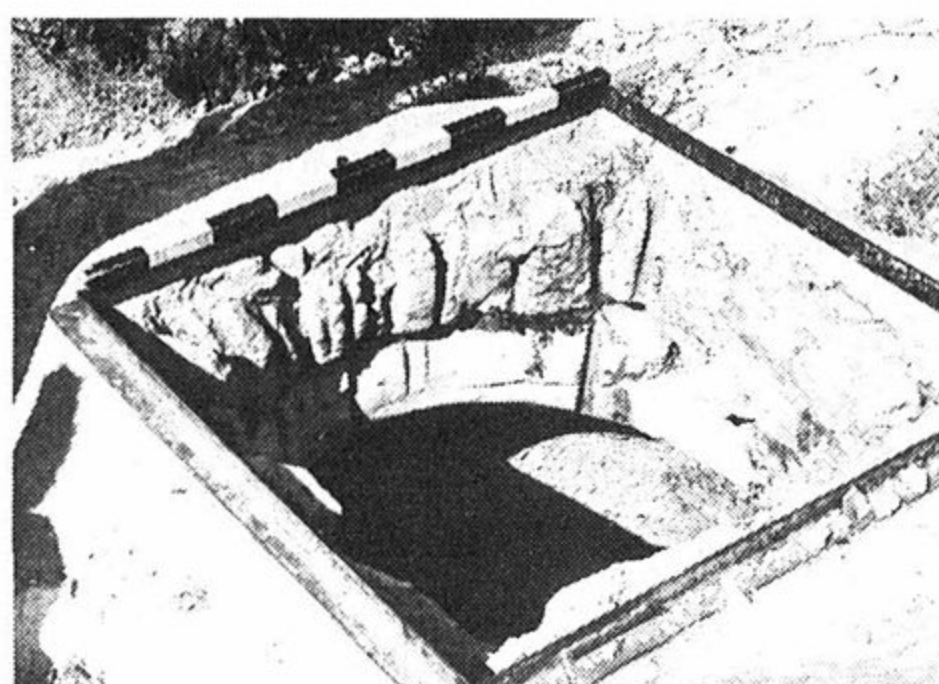
סקר ארכיאולוגי במערת אליהו

יעקב עולמי

מערת אליהו נמצאת מעל לצומת דרך ת"א – חיפה ודרך אלנבי, בצלע הכרמל, בגובה 50 מ'. המערה חצובה בדמות חדר מלבני שמידותיו: 13.5 מ' אורך על 8.70 מ' רוחב גובהה 4.30 מ'. בקיר השמאלי נפתח חדר נוסף שרוחבו 3.20 מ', עומקו 3.30 מ' וגובהו 2.30 מ'. מול הכניסה בקיר האחורי גומחה מאורכת עם דרגשים להדלקת נרות. על הקירות – כתובות רבות. מעניין לציין שהכתובות לא הוזכרו בכתבי עולי הרגל שביקרו במערה בתקופות השונות, אולי בשל היותן מטושטשות ומכוסות בשכבות סיד. על קיום הכתובות נמסר ע"י אנשי אגף העתיקות כבר בשנת 1949 ובשנות השישים ע"י פרופ' אשר עובדיה (ר' שם). פרופ' שוובה שבדק את הכתובות סבר, שהן אינן קדומות לימה"ב. לפני המערה מבנים מאוחרים. בקרבת המערה סימני חציבה, מדרגות חצובות ומתקנים לאגירת מי גשמים.

כוכים חצובים בסלע לפני
העליה למערה.

"בור פעמון" מטויח, ששפתיו
מחורצות משימוש.

לפני העליה אל המערה ישנם שני כוכים חצובים בסלע הרך. מעל למערה – מחשוף סלע ובו 31 מדרגות חצובות המובילות אל בור פעמון מטויח. תעלות חצובות הוליכו את מי הגשמים אל הבור. מתחת למסגרת ברזל אפשר להבחין בחריצי חבלים. בור זה משמש כיום לגניזת תשמישי קדושה.

מימין, בפינת הבניין המודרני – תעלה גדולה חצובה בסלע (30×40 ס"מ) עם שוליים בולטים. התעלה מנקזת את מי הגשמים אל בור פעמון אחר סתום, בפתח שקוטרו 1 מ' ניכרים חריצי חבל. על הסלע חרותה כתובת ערבית. מימין למערה בור מים נוסף שהיה בשימוש עד הזמן האחרון והסגור בדלת ברזל, עם תעלה חצובה המנקזת את המים מהמשטח הסלעי שמעל למערה. במרחק של 50 מ' דרומה – מערה חצובה בסלע נארי פריך.

החרסים שנמצאו סביב מערת אליהו שייכים לתקופות: הרומית, הביזאנטית והערבית. החרסים מהתקופה הרומית כוללים שברי קערות טרה סיגילטה מזרחית, שברי סירי בישול ושברי פכים וקנקנים. מהתקופה הביזאנטית נמצא שבר ידית של אמפורה ושברי גוף של קנקנים. מהתקופה הערבית שרדו קערות בעלות זיגוג בצבעים שונים, שברי ידיות של סירי בישול וקנקנים.

לאחרונה (1983), נערכה חפירה במערת אליהו ע"י אבשלום זמר, אוצר המוזיאון לאמנות עתיקה בחיפה. בתוך המילוי שהוכנס מבחוץ בראשית המאה הנוכחית כדי לפלס את קרקעית המערה להנחת המרצפות, נמצאו חרסים שעיקרם מהתקופה הביזאנטית (מקצתם קדומים יותר ובודדים מהתקופה הצלבנית). בניגוד להנחה הקודמת מסתבר עתה, שלפנינו מערה טבעית ששימשה במקורה כמחצבה, וסימני לחות האבן שנחצבו במערה ניכרים בקרקעיתה. צורתה המלבנית הנוכחית והחלקת הקירות נעשו, ככל הנראה, לאחר מכן, אולי בתקופה הסמוכה לזמן של הכתובות.

הערה לקדמותה של המסורת העברית במערת אליהו

אלחנן ריינר

מערת אליהו נזכרת בשיטתיות ע"י כל רושמי הקברים ומחברי חבורי המסע של המאה הי"ג, למן איזכורה בספר מסעותיו של בנימין מטודילה בשנים 1168-1170 בקירוב, ועד לימיו של אשתורי הפרחי, ברבע הראשון של המאה הי"ד. מכאן ואילך, איזכוריה של המערה בספרות המסעות העברית של ימי הביניים הם ספורים, ויתכן שהם אנאכרו-ניסטיים. נראה שלאחר התקופה הצלבנית שוב לא נודעה למערה חשיבות בתודעתם של עולי הרגל היהודיים, עד לתקופה העות'מאנית.

אין ספק שהזכרתה התכופה בתקופה הצלבנית משקפת את העניין במערה, שנוצר עקב חשיבותה במסורת הצליינות הלאטינית. דווקא משום כך אין בהם כדי ללמד על ראשיתה של המסורת העברית אלא על נפוצותה באותה עת בלבד. יש לזכור, שעד עתה לא נודע על רשום שיטתי של המקומות הקדושים במסורת העברית, קודם למאה הי"ב, ויתכן שהמערה שימשה, קודם לאותה מאה, מקום קדוש בעל משמעות מקומית שלא קיבל את ביטוי הנאות במקורות.

והנה ברשימת מקומות קדושים שעדיין לא התפרסמה, ואשר יש ליחסה למאות הי' – י"א, נזכרת "כנסת אליהו בחיפה", ואין ספק שהכוונה למערת אליהו, שכן המלה "כנסת" ברשימה זו ובמקורות רבים אחרים, משמעה מבנה או אתר מקודש בדומה ל-sanctuary – הלאטיני או המשהד הערבי.

המקור העברי הקדום ביותר המציין את המערה הוא חיבור הפולמוס האנטי נוצרי "חיי ישו", שאת רבדיו הקדומים ביותר, הכתובים בד"כ ארמית, יש ליחס לכל המאוחר למאות הד' – ה'. . נוסח ארמי של קטע מחיבור זה נתגלה בגניזת קהיר, ובו נזכרת מערת אליהו בהר הכרמל, וזה לשונו:

"... אזל |ישו| ואיטמר במערתא דאליהו ואמר מילי דחרשין וסגר פומא דמערתא. אזל רבי יהודה גננא לפתחא דמערתאי ואמר לה: 'פיתחא פיתחא איפתחי דאנא שליחא דאלהא חיה' כיון דשמע פיתחא דמערתא איפתח, וישו רשיעא עבד נפשיה כציפרא דתרנוגלא, ואזל ויטיב בטורא דכרמלא..."

ותרגומו:

"... הלך |ישו| והתחבא במערת אליהו ואמר מילות כישוף, וסגר את

פי המערה. הלך רבי יהודה הגנן לפתח המערה ואמר לו: 'פתח פתח היפתח שאני שליח אלהים חיים'. כיוון ששמע פתח המערה, נפתח, וישו הרשע עשה עצמו כמין עוף תרנגול, והלך וישב בהר כרמל...".
(גנזי שכטר א', ניו יורק תרפ"ח, עמ' 332).

מכאן כי למערת אליהו יוחסו, כבר בראשית התקופה הביזאנטית, תכונות מאגיות, ואלו עמדו כנראה ביסוד התקדשותה, כשם שעמדו ביסוד התקדשותם של אתרים רבים אחרים במסורת המקומות הקדושים הארץ ישראלית. נראה שהמחבר מיחס לנוצרים, או לכתות נוצריות, זיקה פולחנית למערה, הקשורה בתכונות הנזכרות. יחוס יכולת מאגית לנוצרים הראשונים, ובייחוד ליהודים-הנוצרים, מופיע פעמים אחדות במקורות תלמודיים. מכאן גם כי מערת אליהו, שלא כמקובל עד עתה, נודעה במסורת המקומות הקדושים העברית בא"י, לא יאוחר לראשית התקופה הביזאנטית.

שיקום מערת אליהו *

מערת אליהו – אחד האתרים ההיסטוריים החשובים בחיפה, היה מוזנח במשך שנים רבות. לאחרונה הושקעו מאמצים ומשאבים רבים לשיקום האתר והכשרתו לקליטת אלפי מבקרים. פתח המערה הורחב כדי לאפשר חדירת אור ואוויר ולהקל על ביקורים המוניים, ובמקום הותקנה דלת אמנותית. קירות המערה נוקו מפיח ובמקום הותקנה תאורה נאותה כדי שניתן יהיה להבחין בכתובות ההיסטוריות הרבות והסמלים על הקירות. מסיבה זו נאסרה הדלקת נרות במערה, והותקן מקום מיוחד בכניסה למטרה זו. כן הונח ריצוף חדש וסודרו מעקות.

ברם, עיקר העבודות התרכזו ברחבת המערה וסביבתה. שופצו חזיתות הבניינים הסמוכים ונעשו עבודות שיקום ברחבה העליונה, במקום שנבנו שולחנות וספסלים במתכונת דומה לחניוני הקק"ל. כן שופצו חדרי השרותים, הוחלפה מערכת הביוב והונח קו מים חדש למקום. הורחבו שבילי הגישה ונעשו עבודות גינון על המדרונות המוליכים לאתר. העבודות, שהיו כרוכות בהשקעות רבות, נעשו במשותף מטעם האגודה לפיתוח תיירות חיפה, משרד הדתות והחברה הממשלתית לתיירות. מטרת העבודות, בין השאר, היתה להכשיר את המקום לביקורים המוניים של תיירים – עם פתיחת הרכבל והפיכת מערת אליהו לאחד ממוקדי התיירות החשובים בחיפה.

* המידע נמסר ע"י אפת"ח – אגודה לפתוח תיירות חיפה.

מנזר הכרמליתים בחיפה

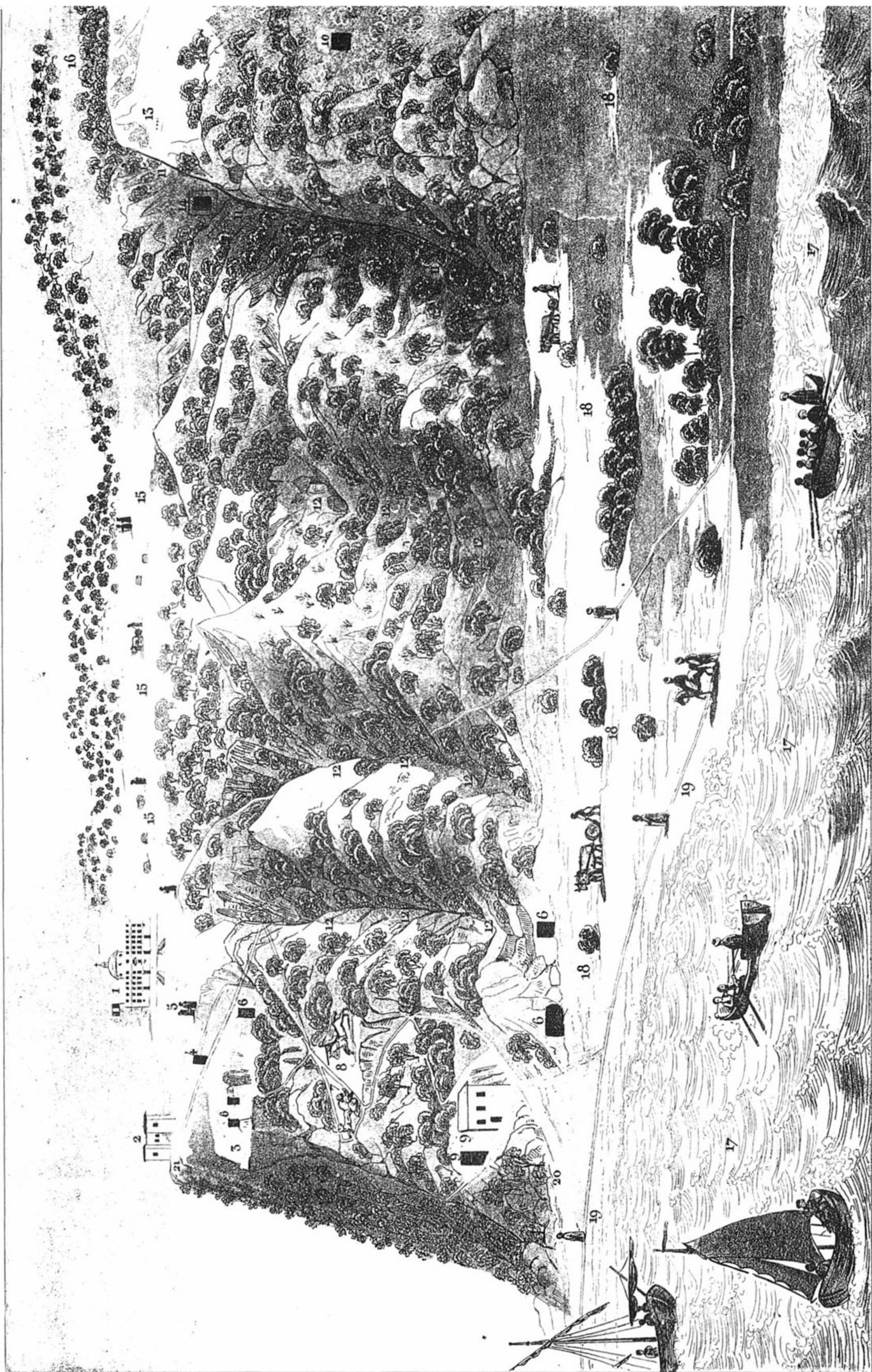
אליאס פרידמן

הגרעין הראשון של מסדר הכרמליתים בכרמל נוסד לאחר מסע הצלב השלישי בשנת 1192. המתבודדים הנוצרים נאלצו לנטוש את מקומותיהם האחרים, שעברו לידי המוסלמים, ולהתרכז בתחומי השלטון הצלבני שהצטמצם למישור החוף. המקום היחיד באזור זה שהתאים לפעילות של מתבודדים היה בהר הכרמל. ראשית פעילות הכרמליתים היתה בנחל שיח שמדרום-מערב לחיפה. כאן הם מצאו שפע מים, אדמה פוריה ותנאי אקלים נוחים. יתרה מזו, במקום חיו כבר בעבר מתבודדים ביזאנטיים שיצרו רקמת מסורות מקראיות: המעיין נקרא ע"ש אליהו הנביא, ומערת התפילה – ע"ש הנביא אלישע. מסורות אלה ואחרות סייעו להם למשוך צליינים למקום, שהיו עבורם מקור קיום חשוב, וזאת בנוסף לעיסוקם בחקלאות. בשנת 1214 הוענק להם תקנון ע"י הפטריארך אלברטוס, שחי בעכו – בירת הצלבנים דאז. עם התמוטטות ממלכת הצלבנים, לאחר כיבושה של עכו בשנת 1291, נטשו הכרמליתים את הכרמל ושבּו לאירופה. הם שבו לכרמל מקץ 340 שנה בשנת 1631. תחילה התגוררו בכוכים שמעל למערת אליהו ("מנזר פרוספר"), אך לאחר הריסתם ב-1767, הם בנו את מנזרם בראש הכרמל. מנזר הכרמליתים היה בדורות קודמים אחד המנזרים הגדולים והמרשימים ביותר בא"י ובמזרח בכלל. הסיבות להקמת המבנה במקום זה, שהיה מרוחק יחסית מחיפה, קשורות לקדושת "כף הכרמל" ולקרבה למערת פרוספר ומערת אליהו, השזורים בתולדות הכרמליתים ומקודשים בעיניהם. זאת ועוד, הכרמליתים האמינו בזמנו שהמנזר הוקם על שרידי קאפלה קדומה שזוהתה על ידם כמקום פולחן הקדום ביותר בעולם המוקדש למרים, ←

בעמ' הבא: הדפס מ-1836 לערך המצוי במנזר הכרמליתים. צויר בידי ארכיטקט המנזר ג'. קאסיני עם השלמת בניין המנזר. בציור נראים האתרים הכרמליתים החשובים ב"ראש הכרמל": 1. מנזר הכרמליתים. 2. מעון עבדאללה. 3-4. מערות התבודדות של הנזירים הכרמליתים (עד 1767). 5. המערה שבה הוטמנו (זמנית) עצמות החיילים הצרפתים שנרצחו בידי התורכים. 9. מערת אליהו והבניינים לידה.

שהרבתה לפי מסורתם לשהות בכרמל. אף שמאוחר יותר הוטל ספק בזיהוי זה – הקשר נותר בעינו וכנסיית המנזר מוקדשת למרים, המכונה "גבירתנו של הכרמל".

אבן הפינה למנזר החדש הונחה ב-1767 והקמתו נסתיימה ב-1795. המנזר, שתוכנן בידי הארכיטקט האיטלקי ג'יאמבטיסטה קאסיני, כלל מבנה אבן רבועי ומאסיבי בגובה שתי קומות, שהותאם למדרון ההר. היו בו 12 תאי מגורים לנזירים ועוד שלושה חדרים לצליינים, וזאת בנוסף לחלקי המנזר המקובלים – כנסייה, חדר מלבושי הכמורה, אולם התכנסות, מרפאה, ספרייה וכד'.

בעת פלישת נפוליאון (מרץ 1799), הפך המנזר לבית חולים לחולי הדבר שבצבאו. לאחר נסיגת נפוליאון נהרס המנזר ע"י חיילי ג'זאר פחה, והכרמליתים שהואשמו בשיתוף פעולה עם האויב, נאלצו לעזוב את הארץ.

כל עוד היתה אירופה שסועה במלחמות, לא נעשה צעד כלשהו לבניית המנזר מחדש, אך לאחר תום מלחמות נפוליאון, נשלח לא"י הארכיטקט האח קאסיני, כדי להעריך את הנזקים שנגרמו למנזר ולהכין תכנית לשיקומו (יוני 1816).

ב-1821 פוצץ עבדאללה פחה את שרידי המנזר שנותרו במקום. כדי להוציא לפועל את זממו הוא הצטייד בפירמאן מהשער העליון, בנמקו את צעדו בשאיפת היוונים שמרדו אותה שנה בתורכים (1821) להשתלט על המקום ולאיים משם על עכו בירתו. אך נראה שכוונתו האמיתית היתה למנוע אחת ולתמיד מהכרמליתים לשוב ולשקם את המנזר.

משרידי המנזר שחרב בפיצוץ, בנה לעצמו עבדאללה פחה וילה בקצה המשטח. עתה לא היה עוד מקום לשיקום המנזר, והיה צורך בתכנית חדשה. האפיפיור פיוס ה-7 הבטיח לסייע בהשגת המימון הדרוש, שאותו ביקש לגייס ע"י הטלת מכס על קפה וסוכר בכל ארצות שלטונו. ברם, הוא הלך לעולמו לפני שהצליח להגשים את רעיונו, ולא נמצאו לכך ממשיכים.

בינתיים עלה בידי שגריר צרפת בקושטא לגייס את תמיכת הסולטאן לרעיון הקמת המנזר, וגם עבדאללה הסיר את התנגדותו.

לאחר שהונחו יסודות המנזר ע"י קאסיני, הוא יצא לצרפת, כדי לנהל מסע התרמה למען המנזר. התעניינותה יוצאת הדופן של צרפת בהקמת מנזר הכרמליתים אינה צריכה להפתיענו, שכן באותה תקופה ביקשה צרפת לפרוס את חסותה על הקאתולים ולהגביר את השפעתה בארץ הקודש במסגרת "משטר הקפיטולאציות". בנוסף לכך גילו הקאתו-לים באירופה הערצה רבה ל"גבירתנו של הכרמל" (מרים). לואי ה-14 הורה לאוניות המלחמה לירות מתותחיהן מטחי כבוד כאשר הקיפו את כף הכרמל.

בתמורה לחסות שהעניקה צרפת לכרמליתים, דאגו הללו שדגל צרפת יתנוסס על ראש

דגם המנזר החדש שהוכן ע"י ג'. קאסיני ב-1816.
בעקבות פיצוץ שרידי המנזר ב-1821, שונתה תכנית זו.

ג'. קאסיני, אדריכל
המנזר הנוכחי בכרמל.

תורן מנזרם ועודדו את לימוד השפה הצרפתית ותרבותה בבתי הספר והמנזרים שברשו-
תם. השפה הצרפתית ותרבותה שלטו ב"סטלה מאריס" עד למלה"ע ה-1.

בסוף 1826 הגיע קאסיני לחיפה, מצויד בכל הדרוש, והוחל בעבודות הבנייה.
שתי דרכים הוליכו באותה תקופה לראש הכרמל – שתיהן צרות ורעועות מדי מכדי
שישמשו את בוני המנזר. "שביל השועלים", שהיה צר ותלול, עלה דרך המדרון
הדרומי-מזרחי. הדרך השנייה שהיתה בזמנו בשימוש של פרוספר, הוליכה ממערת
אליהו לכתף ההר. הכרמליתים החליטו להרחיב ולשפר דרך זו שהיתה קצרה ומתאימה
יותר לנשיאת הציוד הרב לפסגת ההר, וזאת חרף מחאתו של עבדאללה פחה, שנתרצה
רק לאחר מאמצים רבים והתערבות הקונסול הצרפתי.

קווי היסוד לתכנית החדשה של המנזר נמסרו ע"י מלך צרפת צ'ארלס ה-10, שהיה
קאתולי אדוק. הוא ביקש שהמנזר ישמש בו זמנית כמקום תפילה למבקרים, כאכסניה
לעולי רגל וכמבצר שיעניק מחסה לנוצרים בשעת סכנה. דרישה אחרונה זו נעשתה על
רקע ההתנכלויות התכופות מהן סבלו הכרמליתים במנזר האב פרוספר במשך 133 שנה.
אבן היסוד למנזר החדש הונחה ב-12 ביוני 1827 בחג "קורפוס דומיני" ובמלאות שש
שנים לפיצוץ שרידי המנזר הקודם ב-1821. עבדאללה עצמו השתתף בטקס. ארכיטקט
המנזר, קאסיני, יצא מיד אח"כ לאירופה לגיוס כספים.

בבניית המנזר הועסקו פועלים ערבים מקומיים; בחיפה ישנה עד היום משפחה ערבית
המאמינה שאחד מאבותיה הועסק בהקמת המנזר. אבני הבנייה נלקחו משרידי המנזר
הקודם ושרידי המצודה הצלבנית בסמוך. כן נעשה שימוש באבני המבצר הצלבני

מנזר הכרמליתים בצילום משנת 1870 לערך.

בעתלית. מים הובאו בשיירות חמורים וגמלים. חלונות, דלתות וריהוט הותקנו בחל-קם משברי אוניות שנמצאו בחוף. כחומר מלכד להנחת האבנים השתמשו בסיד ולא במלט.

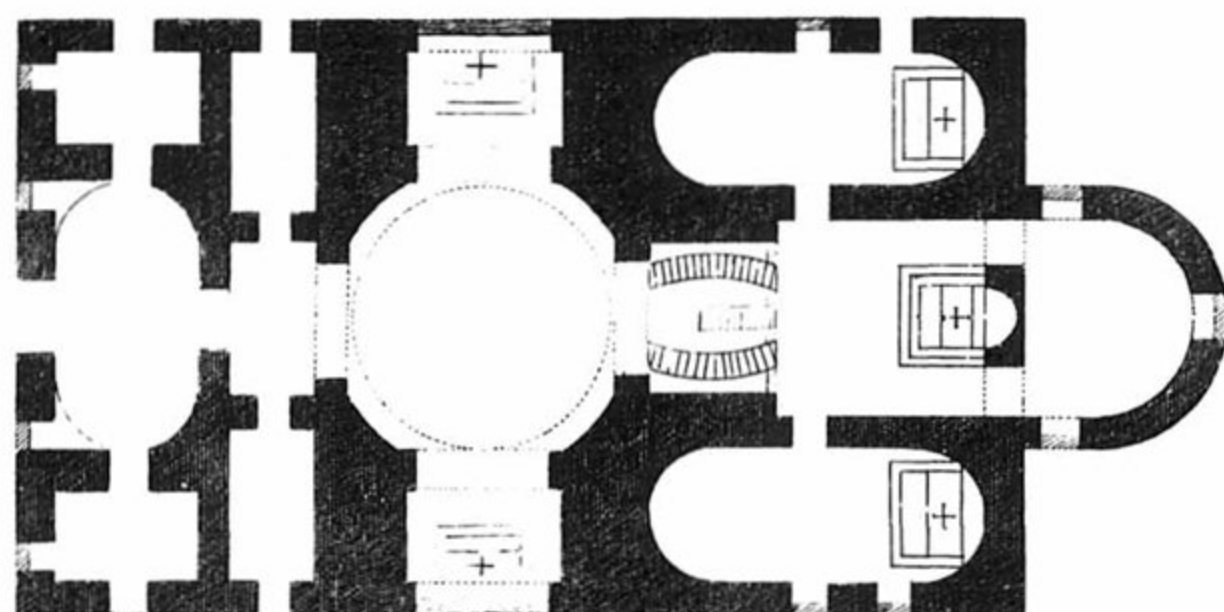
חנוכת המנזר נערכה ב-12 ליוני 1836, אף שקירות הכנסיה היו עדיין מעורטלים מעיטורים כלשהם והמזבח המרכזי לא היה גמור. המנזר נבנה כגוש מלבני שחזיתו פונה מערבה. אורכו היה 150 רגל ורוחבו 50 רגל. הוא היה שונה אפוא מהמנזר הקודם, שהיה מרובע. במנזר היו שלושים חדרים, אך ב-1847 נבנתה תוספת בחלק הדרומי כדי להגדיל את מספרם. החלונות הקטנים והעגולים בקומת המסד הוגנו בשבכת ברזל, ונבנו בהתאם לאופיו ההגנתי של המנזר כנדרש בזמנו. הקומה הראשונה של המנזר הוקצתה לאורחים ואילו השניה – לנזירים. חדרי הלינה של עולי הרגל היו מרווחים ונשקף מהם נוף נאה כלפי מערב. דברים שהם בימינו בשגרה, כמו מיטות ומצעים נקיים, כיורים, מראות, וילונות וכילות נגד יתושים, וכן חלונות זכוכית (שיובאו ממרסיי), היו חידושים מעוררי התפעלות בא"י בדורות הקודמים. המטבח היה מצוין וזכה לשבחי עולי הרגל, שנהנו גם מחדר אוכל מרווח ושרות מעולה. האורחים יכלו לשהות במנזר ללא תשלום במשך שלושה ימים, והחולים הוחזקו במקום עד שמצבם השתפר.

במנזר היה טרקלין בו יכלו המבקרים לשבת בניחותא, ולרשותם הועמדו ספרים ואלבומים שונים. כן יכלו האורחים להנות מעזרת הנזירים בסיוריהם בכרמל. עולי הרגל שפקדו את המנזר הפליגו בשבחו, ומהם שכינהו "גן עדן עלי אדמות". כך פורטר (1889) הינו אחד מני רבים המעיד: "רק לאחר לינה של שבועות באוהל, כשהנך נד לאורכה ולרוחבה של א"י, הנך יודע להעריך את החדר המסודר, המיטה הנקיה והרגשת הביתיות, לה זכינו במנזר הכרמליתים".

חדרי הנזירים היו פשוטים אך נקיים ומרווחים למדי. במנזר היתה ספריה (הספריה דהיום נמצאת באולם התפילה של המנזר מימים עברו). למנזר היתה מאפיה משלו, שנסגרה ב-1928. מי הגשמים נאגרו מגג הכנסיה בבורות מים ענקיים. הם יצאו מכלל שימוש רק לאחר שהמנזר חובר לאספקת המים העירונית בזמן החדש. בנוסף לכך, היו במנזר נגריה, בית מרקחת ומוזיאון, שכלל אוסף עתיקות משקמונה. המוזיאון נשדד ע"י החיילים התורכים עם פרוץ מלה"ע ה-1. בין השאר נבזזו אוסף המטבעות, אינקונ-בולות וספרים יקרי ערך אחרים.

הכנסיה נמצאת במרכז המנזר, וזאת מסיבות בטחוניות. תכנית הכנסיה דומה לזו של כנסיית סט. אגנס ברומא. קירות האטריום שבכניסה היו מעוטרים בתבליט המתאר את הסצינה של העלאת הקורבן ע"י אליהו הנביא. התבליט ניצל מבין שרידי המנזר הקודם ונמצא כיום במוזיאון. כמה מעמודי השיש שבמנזר הובאו מחיפה העתיקה.

הכנסיה הוקמה מעל למערה, שהיתה במקורה קבר של נזיר, אולי ההגמון של הכנסיה היוונית אורתודוכסית של סט. מרגרט, שנבנתה במקום זה לפי ההשערה - לאחר מסע הצלב השלישי. דרגש האבן השטוח שעליו הונחה הגופה נקרא ברבות הימים "מיטת אליהו", שם שבעקבותיו זיהו הערבים הנוצרים המקומיים את המקום כ"מערות אליהו". שני גרמי מדרגות שיש נאים הוליכו את המבקר מהכנסיה לפרסביטריום, במקום שהוא יכול היה להביע את רחשי ליבו לפני המזבח הנישא ועליו פסלה של הבתולה. על הקיר מימין היתה תלויה תמונה של לואי ה-9, כשהוא מקבל את לחם הקודש.

תכנית הכנסיה
הכרמליתית במנזר
סטלה מאריס (ציור
מ-1836 לערך).

הסידור הכללי של גרם המדרגות המוליכות למערה ולפרסביטריום שלמעלה, דמה להפליא לכנסיית הבשורה הפרנציסקאנית בנצרת.

מגדל הפעמונים נבנה ב-1837 והותקנו בו זוג פעמונים שניתנו במתנה ע"י פרדיננד ה-2 מלך נאפולי. היו אלה הפעמונים הראשונים שצלצלו בא"י מאז נפילת ממלכת ירושלים הצלבנית ב-1291, כאשר נאסר להשתמש בהם בכנסיות. השימוש בהם בזמן החדש התאפשר בתקופת איברהים פחה, שהיה מעוניין לשאת חן בעיני מעצמות אירופה ולזכות בתמיכתן במאבקו נגד התורכים. העוגב ניתן לכנסיה ע"י מריה טרזה, אשתו של המלך פרדיננד.

עצמות החיילים הצרפתים הועברו ב-1840 מקברם הזמני ליד המגדלור ונקברו מול הכניסה למנזר. מצבת האבן הקטנה שעל הקבר חוללה ע"י החיילים התורכים במאי 1915, ושוחזרה לפי תכנית של קצין בריטי ב-1919.

המנזר וסביבתו הצטיינו באווירה נינוחה ורבת השראה שהאצילה על המבקרים. בין עולי הרגל היותר מפורסמים שהתארחו במנזר היה דה לספס – בונה תעלת סואץ. כן מופיע בספר האורחים שמו של נפתלי הרץ אימבר – מחבר "התקווה", שביקר במנזר. במשך הזמן רכש המנזר אדמות רבות, שהשתרעו עד אזור נחל שיח ובסביבות דן כרמל דהיום. הטמפלרים שהגיעו לחיפה ב-1869, ניהלו מאבקים משפטיים ממושכים נגד חזקת הכרמליתים על האדמות בכרמל, ולבסוף ויתרו הכרמליתים על חלק מקרקעותיהם (1889).

המנזר פתח בית ספר לפרחי כהונה ערבים במוחרקה בשנת 1907, ובית ספר גבוה לפילוסופיה ותיאולוגיה במנזר עצמו ב-1911.

המנזר בשנים 18-1914

משפרצה מלה"ע ה-1 נאלצו הנתינים האירופים שלא נמנו על מעצמות הציר, לעזוב את המנזר ולשוב לאירופה. אך אפילו הנזירים הספרדים שנשארו ניטראלים במלחמה, נחשדו בשיתוף פעולה ונאלצו לעזוב את הארץ. בדצמבר 1914 נסגר המנזר בפקודת השלטונות התורכים ונבזז ע"י החיילים. זמן קצר אחרי כן נגרם הרס גם למגדלור ולווילה של עבדאללה. מקץ 6 חודשים נהרסה המצבה על קברי החיילים הצרפתים. בתגובה, שיגרו הצרפתים אוניית מלחמה לחיפה שהפגיזה את ביתו של הקונסול הגרמני לויטבד, שנחשד בהסתת התורכים. הללו הגיבו בהריסת החומה באורך כ-10 ק"מ, שתחמה את השטח שברשות הכרמליתים. שרידי חומה זו שהוקמה בשנים 9-1906 ע"י הכרמליתים בהוצאות מרובות, ניכרים עדיין בסביבות מערת אליהו. במלה"ע ה-1 נסגר המנזר עד 2.7.1916, ונפתח שוב בראשות ראש מנזר ממוצא גרמני.

מעיסורי הכיפה: אליהו הנביא – פאטרוך הכרמליתים, עולה
בסערה השמימה.

מערות אליהו הנביא בכנסיית הכרמליתים.

החל מאותה שנה (1916), התגוררו חיילים גרמניים במנזר. ב-23 לספטמבר 1918, הגיעו היחידות הבריטיות (האוסטרליות) הראשונות למנזר, ונתקבלו ע"י הנזיר הכרמליתי (ספרדי) היחידי שנותר בו. עם שוך הקרבות שוקם המנזר, הוקמה מחדש המצבה מעל לקבר החיילים הצרפתים ושוקמו המגדלור והווילה של עבדאללה.

לאחר מכן הוקם מגדלור חדש בפיקוח קונסול הכבוד הספרדי שכינה לראשונה את המקום "סטלה מאריס" (כוכב הים), שם שהמנזר אימץ לעצמו מאוחר יותר. המגדלור החדש נחנך בינואר 1928, ובאותה תקופה הוארו הווילה והמנזר לראשונה בחשמל! עם הגידול במספר הסטודנטים לתיאולוגיה ופילוסופיה, נחנך ב-1933 אגף חדש, ששינה לחלוטין את צורתו (רבעה עם חצר במרכזה).

המנזר בזמן החדש

במלה"ע ה-2 החרומו הבריטים לשימושם את הווילה של עבדאללה ואת האגף במנזר ששימש את ביה"ס לפילוסופיה, ובשטח שמדרום למנזר הוקם קסרקטין. עם יציאת הבריטים ב-1948, נתפס המקום ע"י צה"ל, שעדיין מחזיק בו, למעט ביה"ס לפילוסופיה שפונה ע"י הצבא לפי בקשת הכרמליתנים.

בעקבות אירועי 1948, החליטו הכרמליתנים להעביר את הכנסיה הקהילתית למקום אחר. הם רכשו את ביה"ס הסליזיאני בשדרות המגינים, ובנו שם כנסיה קהילתית חדשה (1961).

ב-1974 נפתח מחדש ביה"ס. במקום לומדים כיום 650 תלמידים ערבים נוצרים. ב-60-1958 ערך האב ב. בגאטי לפי בקשת הכרמליתנים, חפירות מדעיות בנחל שיח - ערש הכרמליתנים. הוא הצליח לחשוף שרידי מנזר כרמליתי מהמאה ה-13. לאחרונה נתפרסם ספר מקיף על תולדות המקום וממצאיו ע"י כותב שורות אלה. קיום קורסים שנתיים להשתלמות במנזר חייבה לערוך במקום שיפוצים נרחבים. הוכנסו מים זורמים לכל חדר ומערכת החשמל הוחלפה. הספרייה הורחבה וקוטלגה מחדש. הקורסים נמשכים 5 חודשים (נובמבר - מרץ) ומיועדים לנזירים כרמליתנים. ביה"ס לפילוסופיה שפונה ע"י צה"ל שופץ והפך לאכסניה לעולי רגל ופועל מאז 1972. גם במוחרקה נערכו שיפוצים רבים כדי לקלוט את רבבות המטיילים, שמספרם מגיע בשנה ל-150,000 וזאת, לאחר שנשלל כביש אספלט המגיע עד לאתר. המנזר משמש גם כמרכז תרבותי החורג מתפקידו הדתי. בין השאר נערכים בו קונצרטים למוסיקה קלאסית מטעם "אגודת בכ". פעמיים בשנה נערך במקום מפגש של משוררים כותבי אנגלית.

סיור במנזר

מבוא

מנזר סטלה מאריס היה מאז ומתמיד המבנה הגדול והבולט ביותר בחיפה (32x60 מ'). המנזר חמור הסבר דומה למבצר, שכן בעת הקמתו היה זה המבנה היחיד בכל הסביבה, והכרמליתים למודי הסבל, שהיו חשופים בעבר להתנכלות המוסלמים, דאגו להעניק לו אופי הגנתי. מעידים על כך הקירות העבים, הפתחים הצרים והמעטים והחלונות העגולים הקטנים בקומה התחתונה, המוגנים בשבכת ברזל, ששרדו מימים עברו.

המצבה

המנזר הנוכחי הוקם בשנים 36-1827 תחת המנזר הקודם שנהרס ע"י התורכים לאחר נסיגת נפוליאון ב-1799. בחזית המנזר מצבה המנציחה את מקום קבורתם של החיילים הצרפתים מצבא נפוליאון שנרצחו ע"י התורכים. כיום ידוע שבמקום נקברו כ-15 חיילים בלבד, מבין חולי הדבר האנושים שהושארו במנזר, ולא "אלפי חיילים", כפי שמצויין לא אחת בספרות הנוסעים. למצבה צורת פירמידה, זכר לקרבות המפוארים במצרים - שהיתה למעשה יעד המסע העיקרי. על המצבה פסוק מהמקרא: "איך נפלו גיבורים בתוך המלחמה" (שמו"ב א, ה). המצבה הוקמה ב-1919, תחת זו שנהרסה ע"י התורכים ב-1915. לפני המצבה צלב גדול הניצב על כדור מתכת, שהוקם ע"י מלחי הצי הצרפתי לרגל ביקורם במקום ב-1876. הם הנציחו את ביקורם בכתובת: "מלחי 'שאטו רנאן', לזכר החיילים האמיצים של חיל המשלוח... למצרים שנפלו בכיבוש עכו..."

בדורות קודמים נהגו עולי רגל צרפתים לערוך מיסה ליד המצבה, בהביאם לצורך זה מזבח נייד.

המוזיאון

בכניסה למנזר חדר מבוא קטן. משמאל - חדר האורחים, ששימש בעבר כספריה המנזר. בחדר זוג עמודים עתיקים המשולבים במבנה, שהובאו משיקמונה. מימין - מוזיאון צנוע ובו שני חדרים. הראשון כולל שחזור נאה של ישו באבוס על רקע בית-לחם, מעשה ידי הנזיר הכרמליתי המקומי - לואיג'י פוג'י (נפטר 1958). עיקר הממצאים במוזיאון הם שברי שיש שנמצאו במקום המגדלור דהיום, ושהובאו למוזיאון בשנת 1913. הם היו שייכים כנראה למנזר הביזאנטי סט. מארינה שנהרס ע"י הפרסים ב-614. במאה ה-12 הוקמה תחתה ע"י הצלבנים הטמפלרים מצודה ע"ש מרגרטה. שבר של מצבת קבורה מאמצע המאה ה-13 הנמצא במוזיאון, מנציח חייל צלבני בשם הוגו... שנמנה אולי על חיל המצב במצודה הנזכרת. ממצא חשוב אחר הינו כף רגל גדולה עשויה אבן, המוקדשת ע"י תושב קיסריה ל"יופי-טר הליופוליטאנוס כרמלוס". הכתובת החרוטה מסביב לבסיס כף הרגל הכתובה יוונית, נשתמרה בשלמותה. הממצא, המתוארך ל-200 לסה"נ לערך, נתגלה בגן המנזר, ומעיד על פולחן פגאני שרווח במקום. על קירות המוזיאון מפות ותחריטים עתיקים - רובם משלהי ימה"ב. אחד מהם הוא של דה ברוין (1681), המראה את חיפה ומעגנה. תחריט אחר מראה מאהל בדווים של

הכנסיה	<p>שבט טורבאי על הר כרמל, שהיה בשליטתו במאה ה-17. תמונות וממצאים אחרים הם ברובם מחפירות אתרי הכרמליתים בנחל שיח.</p> <p>הכנסיה הנמצאת בלב המנזר, מצטיינת בצורתה המרשימה. קירות הכנסיה דופנו בלוחות שיש נאים ב-1931, לקראת חגיגות 300 שנה לשובם של הכרמליתים להר (1631-1931). לכנסיה צורת צלב יווני ומעליה מתנוססת כיפה מעוטרת בסדרת תמשיחים צבעוניים – מעשה ידי הנזיר הכרמליתי לואיג'י פוג'י בשנות ה-20 של המאה הנוכחית. בין התמשיחים – אליהו עולה בסערה השמימה; דוד פורט על נבל; חבורת נביאים וביניהם ישעיהו, יחזקאל ודניאל; קדושים כרמליתים; ביקור המשפחה המקודשת בהר כרמל, ומתחתם – ארבעת כותבי האיונגליונים. בבסיס הכיפה – כתובת מקראית המעלה על נס את ייחודו של הכרמל: "כבוד הלבנון ניתן לה הדר הכרמל והשרון" (ישע' לה, ב). ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן (שה"ש ז, ו). הכרמליתים רואים בפסוקים אלו רמז למרים.</p> <p>המזבח משמאל מוקדש ליוסף, וזה מימין לסימון סטוק, קדוש כרמליתי מימה"ב. מלפנים נמצאת המערה שהיתה במקורה קבר של נזיר מימה"ב, אך המשמשת מוקד הערצה לאליהו הנביא שפסלו ניצב על מזבח המערה. במקורות היהודיים מכונה לעתים המקום כ"קבר אלישע".</p> <p>גרם מדרגות עולה לקדמת הכנסיה, במקום שנמצאת האפסיס המרכזית ובה מזבח גבוה ועליו פסל המאדונה המכונה גם "גבירתנו של הר כרמל". הפסל נעשה בגנואה ב-1820. חלק זה מעוטר באבן שוהם יקרה ומצטיין בפאר רב.</p> <p>משמאל לכנסיה נמצא חדר מלבושי הכמורה. בארונות שמסביב תצוגת מלבושים יקרים, המצטיינים ביופיים. ביניהם מלבושי כמורה ובגדים שהובאו כמתנות יקרות למאדונה. כן מוצגים במקום כלי קודש יקרים.</p> <p>בפרוזדור שמאחרי המזבח הגדול יש חדר קטן, בו נשמרו עצמות הנזירים ששרתו במנזר והלכו לעולמם. שמם מצוין על לוח שיש שנקבע על קיר הפרוזדור. בקומה השלישית ספריה עשירה הכוללת ספרים בנושאי היסטוריה, תיאולוגיה, פילוסופיה, תולדות הכרמליתים וכן יהדות וא"י. היתה זו הספריה המדעית הראשונה בחיפה, שקדמה בעשרות שנים לספריות האחרות.</p> <p>מגג המנזר תצפית מרהיבה על חיפה וסביבתה. בצפון נראים – ראש הנקרה, עכו, המפרץ והרי הגליל התחתון. ליד החוף משתרעת שיקמונה, ודרומה – לאורך החוף – דור וקיסריה.</p> <p>מגדל הפעמונים נבנה ב-1837, ושרד עדיין באתרו, כולל אחד הפעמונים שניתנו ע"י מלך נאפולי לרגל חנוכת הכנסיה. היו אלה פעמוני הכנסיה הראשונים שקולם נשמע בא"י בזמן החדש.</p> <p>הערה: אין כניסה למנזר לנשים. הביקור במנזר והעליה לגג רק לקבוצות מיוחדות ובתאום מראש.</p>
המנזר	
תצפית מגג המנזר	

הווילה של עבדאללה פחה על הכרמל

אליאס פרידמן

הווילה של עבדאללה נמצאת בקצה המשטח שבחזית מנזר "סטלה מאריס". האתר הבנוי בגובה 150 מ', שולט על סביבתו, וממנו מבט מרהיב על האזור. אין תימה על כן ששליט עכו עבדאללה פחה, החליט להקים במקום זה מעון קיץ לעצמו ולבני משפחתו. לפי המסופר הקים עבדאללה את הווילה מאבני ההרוס שפוצץ על-ידו ב-1821. כן השתמש באבני המצד הצלבני ששרד עדיין בקצה המשטח. המבנה שהוקם היה פשוט יחסית, ובעל ממדים צנועים. הוא התנשא לגובה קומה אחת וגגו היה שטוח. הבניין ניצב עדיין באתרו - אף שעבר שינויים לא מעטים - ומשמש כיום את הצבא. בתקופת השלטון המצרי (1831-40), הוגלה עבדאללה פחה למצרים. השליט המצרי גילה יחס אוהד לכרמליתים והעניק להם את הווילה שהוסבה לאכסניית עולי רגל. למעלה: הווילה בשנות ה-30, זמן קצר לאחר הקמת הקומה השניה והסבתה לאכסניית עולי רגל.

בתום השלטון המצרי, חזר עבדאללה פחה לא"י ודרש שהווילה תושב לו. בשנים 1841-48 היא שימשה נושא למחלוקת, ועוגמת נפש רבה נגרמה לכרמליתים. רק לאחר שעבדאללה קיבל מכתב חריף מקושטא (שנכתב בלחץ שגריר צרפת), ושב הוא נדרש שלא להעבירה לידי מישהו אחר זולת הכרמליתים שעל אדמתם היא נבנתה, הוא נאות למכרה לכרמליתים (1846).

לפי סיפור שנשתמר מאותה תקופה – לאחר שפוצץ עבדאללה את המנזר ב-1821, הוא גילה לקונסול הצרפתי, שאליהו הנביא מופיע בחלומותיו וחרב נקמות בידו – מאיים להורגו. עתה הזכיר הקונסול לפחה שלא ימלט עוד מנקמת אליהו הנביא, ועבדאללה מיהר על כן למכור את הווילה לכרמליתים... זמן קצר לאחר מכירת הווילה הוגלה עבדאללה ע"י התורכים ומצא את מותו במכה.

במלה"ע ה-1 נשדדו המנזר והווילה ע"י התורכים ונגרם להם נזק רב. עם כיבוש הארץ בידי הבריטים בנובמבר 1918, נשלח האב הכרמליתי לם לשקם את נזקי המנזר והווילה. בין השאר שוקם המגדלור ההרוס, והווילה שימשה את תלמידי המכון לתיאולוגיה ופילוסופיה שמרכזו היה במנזר.

ב-1926 הוחל בבניית קומה שניה והווילה הוסבה לאכסניית עולי רגל. בכל חדר הותקנו מים זורמים. היה זה המקום הראשון בא"י שנהנה מחידוש זה, שנתאפשר הודות לבור מים גדול שנחצב באותה תקופה מעל למנזר. הפרשי המפלסים איפשרו לספק מים זורמים לחדרי האכסניה (הווילה), שהיו בה 40 מיטות. דמי אכסון וכלכלה עלו שלוש לא"י ליום, אך אנשי כמורה היו פטורים אף מתשלום זה.

מגדלור חדש הוקם ב-1927. ג'רמין, קונסול הכבוד של ספרד בחיפה, היה גם מנהל המגדלור בחיפה (וכן בצור ובצידון), והוא שנתן את השם "סטלה מאריס" – כוכב הים. בעקבות זאת נקראה גם הווילה – "אכסניית סטלה מאריס". רק בשנות ה-50 ניתן השם גם למנזר הכרמליתי (עד אז היה השם הרשמי "מנזר האבות הכרמליתים שעל הכרמל").

בשנת 1939 שכרו הבריטים את הווילה מידי הנזירים הכרמליתים תמורת תשלום חודשי. על החוזה חתם פילדמרשל מונטגומרי – מפקד הכוחות הבריטיים בחיפה, שאף החזיק את מכוניתו במוסך שבמקום...

הבריטים מיקשו את הגישה לווילה, ופעולת המגדלור הושבתה; הוא הופעל רק לעתים רחוקות כדי לסייע לאוניה זו או אחרת להיכנס לנמל.

המקום פונה ע"י הבריטים זמן קצר לפני פרוץ קרבות מלחמת השחרור בחיפה. לאחר הפינוי יושב המקום ע"י האו"ם למשך חודש ימים, ולאחר מכן עבר לידי צה"ל והמגדלור הופעל מחדש. כיום משמש הבניין כמתקן צבאי.

מנזר פרוספר

בין מערת אליהו והמגדלור בראש הכרמל – מערות נזירים חצובות בסלע. מדרגות חיצוניות מוליכות לאחת המערות, שלה גומחות בקיר, הידועה בשם: "מערת בני הנביאים". גרם מדרגות שתוקן לאחרונה מוליך למשטח העליון, בכיוון לבניין המגדלור. עם שובם של הכרמליתים לכרמל ב-1631, הם חתמו חוזה עם האמיר הבדווי טורבאי, שהבטיח להם תמורת תשלום שנתי – את מערת אליהו ופסגת ההר. אך לאחר שגורשו ממערת אליהו ע"י הדרווישים המוסלמים, הם עברו להתגורר במערה הנזכרת. במקום זה שהו הכרמליתים 133 שנה, עד שהמקום נהרס ב-1761 ע"י חיילי דאהר אלעמר, והנזירים נאלצו לנטשו.

המערה היתה בשימוש כבר בתקופות קדומות, והיה בה מזבח (ביזאנטי) חצוב בסלע. האב פרוספר הקים במערה מנזר קטן. כן נחצבו בה כוכי מגורים עבור הנזירים, חדר אוכל, "חדר אורחים" וחדר חולים. המקום הוקף בחומת אבן ועל הטראסות נטעו עצי פרי. בשל תנאי המגורים הקשים, ובעיקר הלחות והטחב, רבים מהנזירים הלכו לעולמם בטרם עת.

ג' יאמבטיסטה מעיד:

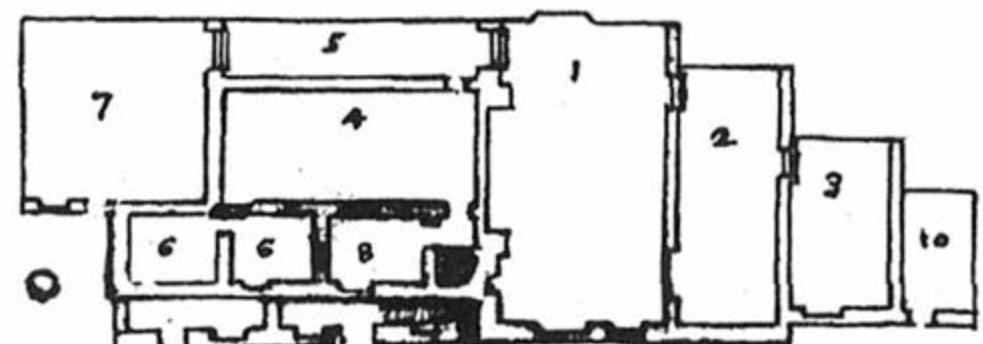
"במקום היו מערות רבות שבהן התגוררו בני הנביאים. אלו מצד מערב חרבו מזה זמן רב בשל הסלע הפריך. מבין האחרות, זו שמצפון, שהיתה הגדולה ביותר, שימשה כמטבח, חדר אוכל וכנסיה, וזאת ע"י שנבנו בה מחיצות. המקום נהרס ב-1767, אף שהקאפלה נותרה בשלמותה, כולל המזבח".

במקום שרדה קאפלה קטנה, המכונה "בית התפילה של פרוספר". בחזית חצר הקאפלה מערה עגולה, שאחד מפתחיה סתום ע"י בנייה מאוחרת. לפני המערה בור מים (סתום עתה), שאליו הוליכה תעלה חצובה בסלע.

*Vista esterna del nostro Convento
nel 16° secolo Annullo*

Pianta del med' nelle sture del monte.

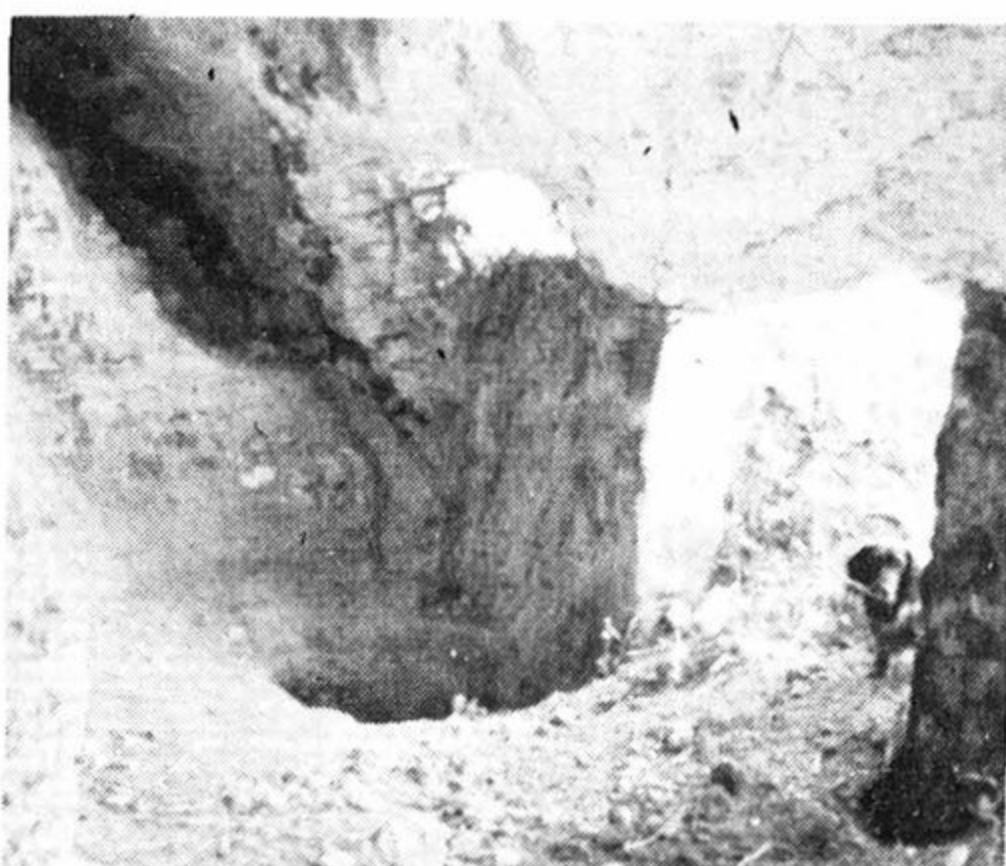
תכנית מנזר פרוספר
שהותקנה במאה ה-17.

1. חדר תפילה
2. חדר מלבושי כמורה
3. ספריה
4. חדר אוכל
5. פרוזדור
6. תאי מגורים
7. חדר חולים
8. מטבח
9. חדר מזון
10. חדר המשרת

"קאפלת פרוספר".

הכוך ששימש כחדר חולים
לנזירים ב"מנזר פרוספר".

ב-1858 גילו הנזירים את מזבח בית התפילה של מנזר פרוספר תחת ההריסות וניקו את המקום. הם בנו שם קאפלה קטנה הנקראת כיום: "קאפלת סימון סטוק הקדוש".
מדרגות חצובות בסלע מוליכות ממערת אליהו במעלה ההר, לראש הכרמל. המדרגות רחבות ושטוחות, והן שחוקות משימוש, ובהן חריצים למניעת החלקת העולים ברכיבה. בצד המדרגות – תעלות חצובות לניקוז מי גשם לבור. ליד הבור מגרעת חצובה שאליה שפכו את המים שדלו מתוך הבור ולידה שוקת שבפינתה "אוזן" לקשירת הבהמות. לתוך המדרגות הללו נחצבו בתקופה מאוחרת, מדרגות צרות ששימשו לעליה לרגל ממערת אליהו לאתרים מקודשים אחרים.

נראה שלפנינו שרידי דרך קדומה שהוליכה מהחוף לראש הכרמל הבולט למרחקים, שהיה מקודש בתקופה הרומית ואולי אף לפני כן. יצוין שכתובת ההקדשה ביוונית לאל הכרמל שנמצאה בגן המנזר, מזכירה את סגנון הכתובות שבמערת אליהו.

קאפלת "הלב הקדוש"

ממערב למנזר, בשיפולי ההר, לא הרחק מהמגדלור – קאפלה קטנה, הבולטת בכיפתה העגולה, והידועה בשם "קאפלת הלב הקדוש". לפי המסופר, עמדה כאן בעבר טחנת רוח שהוקמה בידי נוסע גרמני מאלזס שהתאכסן במנזר, וזאת כאות הוקרה להכנסת האורחים הנאה לה זכה מצד הנזירים – מארחיו. אלא שאותו עובר אורח תמהוני הלך לעולמו טרם שזכה להשלים את מלאכתו. הנזירים לא הצליחו להפעיל את המנגנון, והבניין עמד בשמונו שנים אחדות וחרב בהדרגה.

קאפלת "הלב הקדוש"
ממערב למנזר.

המדרגות המוליכות ממערת
אליהו במעלה ההר.

בשנות ה-60 של המאה הקודמת הוסרו כליל שרידי טחנת הרוח ובמקומה הוקמה קאפלה שהוקדשה ל"משפחה המקודשת" (מרים, יוסף וישו). לפי האגדה, הם היו נוהגים לבקר קבוצת מתבודדים במערת אליהו הנביא, איסיים, כביכול, שנחשבו לקודמיהם של הכרם-ליתים הנוצרים.

האגדה המתייחסת לביקור המשפחה הקדושה במערת אליהו מונצחת בתקרת כנסיית "סטלה מאריס". המתבודדים במערה נראים כשהם לבושים בגלימת כרמליתים אופיינית, המעידה שהם תלמידי אליהו הנביא ונמנים על אבות אבותיהם של הכרמליתים.

בפנים הבניין מזבח עגול למחצה ועליו צלב. על דלת הכניסה תבליטי לב וצלבים. סמוך לקאפלה ניתן עדיין לראות את שרידי הביצורים - בעיקר עמדות תצפית ותותחים - שהוקמו ע"י האנגלים במלה"ע ה-2.

בית הקברות של הכרמליתים

מעברו השני של הכביש, ממערב לכנסיה, נמצא בית הקברות של הכרמליתים, הבנוי כוכים כוכים. הגופות מונחות כאן עד להתרווחותן והעצמות מועברות לאחר מכן למנזר, שם, בפרוזדור מאחרי המזבח הגדול הנ"ל, מופיעות טבלאות הנושאות שורות שורות, את שמות הנפטרים.

באמצע בית הקברות יש קאפלה שנבנתה בשנות ה-60 למאה שעברה. היא נקראה ע"ש תרזה הקדושה מאוילה. השם הועבר מבית תפילה של מנזר פרוספר, שנהרס ב-1767.

הבהאים בחיפה

ארץ-ישראל מקודשת לא רק לשלוש הדתות המונותאיסטיות, אלא גם לבני הדת הבהאית – הצעירה בדתות העולם, שנוסדה בפרס במחצית המאה ה-19. בשנת 1844 הצהיר מירזה עלי, הידוע יותר כ"באב" ("השער"), שהאנושות עומדת בפני תקופה חדשה, שבה ישררו חיי שלום ואחוה וכי עומד להתגלות נביא שיכשיר את האנושות לתקופה זו. חסידים רבים, שנקראו "באבים", נהו אחר דעותיו, שהיו מהפכניות לזמנו, ובעיקר רעיון השוויון בין גברים ונשים וחינוך שווה לכל.

הצהרתו כי עומד לבוא נביא חדש אחר מוחמד נחשבה לכפירה בעיני המוסלמים בפרס, ובשנת 1850 הוא הוצא להורג בגיל 31, ועמו – רבים מחסידיו.

למעלה: צילום אוויר של מרכזי הבהאים בחיפה והגנים העוטרים אותם: המקדש הבהאי, הגנוז ובית הצדק העולמי (משמאל).

מקץ כחמישים שנה העבירו תלמידיו את גופתו, שהיתה במקום סתר בפרס, לקבורה בהר הכרמל.

אחרי ה"באב" מירזה עלי, קם פרסי אחר, מירזה חוסין, והכריז על עצמו שהוא הוא אותו נביא שעליו רמז ה"באב". הוא הפיץ את התורה החדשה, הוסיף עליה הרבה משלו וקרא לה בהא, היינו "זוהר", והמאמינים נקראו בשם: "בהאים". מירזה חוסין, שהוכתר בתואר בהא-אוללה - זוהר-אלוה, משך אחריו חסידים רבים. הוא נאסר בידי הממשלה הפרסית ואחרי גילגולים רבים, נשלח בשנת 1868, ביחד עם כמה עשרות מחסידיו לכלא עכו. לאחר שנתיים וחודשיים שוחרר מכלאו, אך המשיך להיות תחת משמר. הוא הועבר לבתים שונים בעכו, שבאחרון שבהם הידוע לבהאים בשם "בית עבוד", ישב 7 שנים. את אחרית ימיו עשה בחווילה סמוכה לעכו, שבה מת בשנת 1892.

בעת מאסרו בעכו גיבש בהא-אוללה את עיקרי תורתו והעלה אותם על הכתב. הוא נהג לשלוח למאמיניו איגרות שקרא להן "לוחות" (שאחת מהן גילה בחיפה), ובחן הביע את השקפותיו.

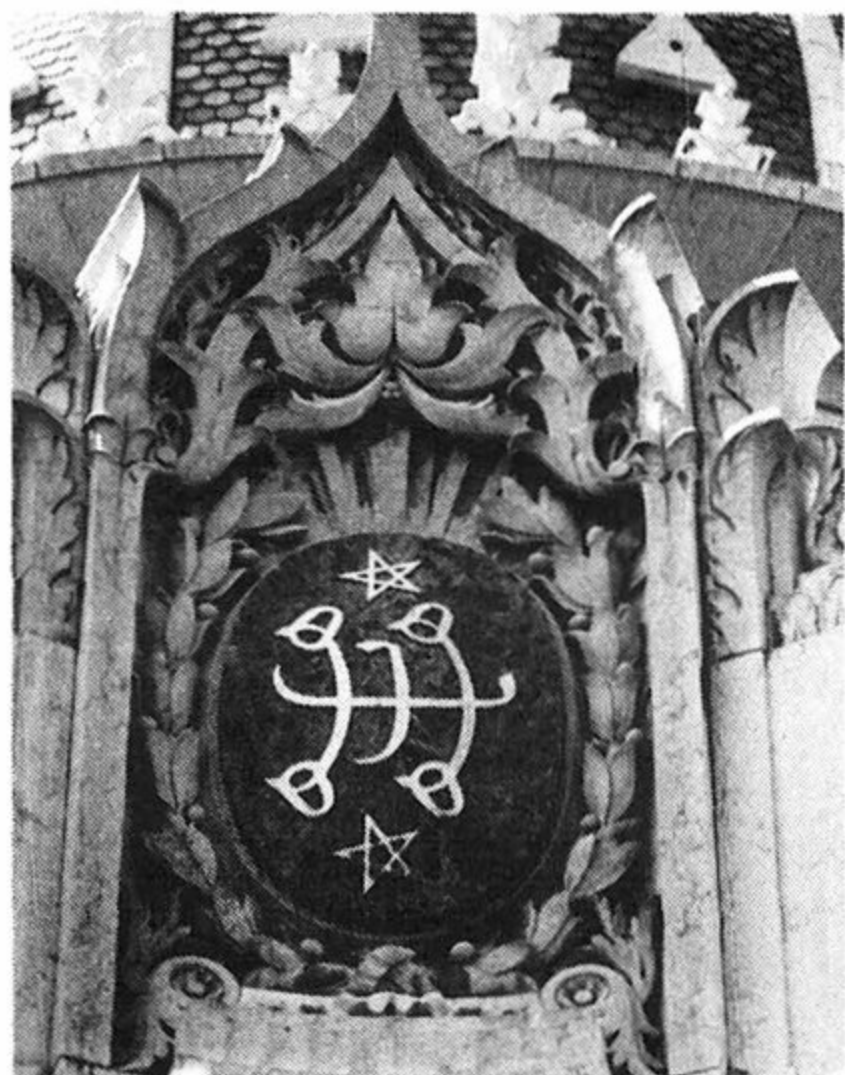
בנו של בהא-אוללה, עבאס אפנדי, שמילא את מקום אביו, נקרא עבדול-בהא - עבד הזוהר. הוא שוחרר מכלא עכו ב-1908, ביום בו פרצה מהפכת התורכים הצעירים. מיד עם שחרורו העתיק את משכנו לחיפה, והמשיך להפיץ ולחזק את תורת אביו, שמצאה לה חסידים רבים גם באירופה ובאמריקה.

בין נבואותיו הרבות נבואה על העתיד המזהיר הנשקף לחיפה. לפי המסופר, הוא כתב זאת בעת שישב ב"בית עולי הרגל", הנמצא ליד המקדש הבהאי והשקיף על מפרץ חיפה:

"יבוא יום והמרחב בין חיפה ועכו יהיה בנוי ומיושב ושניהם ישמשו כקצוות של מטרופולין גדול אחד... כאן יהיה אחד ממרכזי הסחר הגדולים בתבל. המפרץ המעוגל יהיה אחד מטובי הנמלים, במקום שיחסו ספינות מכל העולם וימצאו חוף מבטחים. אוניות מבני כל האומות יביאו לכאן המוני אדם, גברים ונשים מכל קצווי תבל. ההרים והעמקים יהיו זרועים בישובים ומקומות. במקום תשגשג תעשייה ומוסדות צדקה וחסד. פרחי כל התרבויות יובאו לכאן כדי שניחוחם יתמזג להפצת אחוות העמים. גנים נהדרים, בוסתנים, חורשות ופארקים יהיו בכל מקום. בלילה תואר העיר בחשמל. כל הנמל מעכו ועד חיפה יטבול באורות. מגדלורים גדולים יוצבו על הכרמל משני צידיו, להאיר את דרכן של האוניות. הכרמל, מפסגתו ועד למרגלותיו יטבול בים של אורות. העומד על פסגת הכרמל, והבאים באוניות שיגיעו הלום, יראו את המחזה הנאצל והמרשים ביותר בתבל, שכן מכל פינה בהר יובעו רחשי לב לכבוד ה' והוד רוממותו".

הדת הבהאית גורסת שאלוהים נתגלה למין האנושי באמצעות נביאים אשר הופיעו במשך כל ההיסטוריה - משה, זרטוסטרא, בודהא, ישו, מוחמד, ועתה - בהא-אוללה -

סמל הבהאים בפינה הצפונית-מזרחית של המקדש.
הסמל מביע את רעיון היסוד בהשקפת הבהאים: אחדות האל והאנושות באמצעות שליחיו – הנביאים.
הקווים האנכיים מסמלים משמאל לימין את האל, הנביאים והאנושות. הקו האופקי מסמל את הנביאים, שאינם אלא שליחי ה' שנתגלו בתקופות שונות והמקשרים בין הבורא לאנושות. הנביאים האחרונים בדורנו היו לפי תפיסה זו ה"באב" ובהא אוללה, המסומלים בכוכב מעל לסמל ומתחתיו.

המטיפים לאותם עקרונות דתיים, אך מגלים חוקים ועקרונות המתאימים לצרכי תקופתם. הדת הבהאית היא דת עצמאית עולמית ואינה כת של דת אחרת. מטרת הדת הבהאית הן: הדת מטילה על חסידיה את החובה הראשונית של חיפוש האמת הטהורה, שוללת דעות קדומות ואמונות טפלות, רואה בדת דרך לקדם ידידות ואחוה. היא מטיפה לזכויות שוות לגברים ולנשים, עומדת על חינוך חובה, ומדגישה את הצורך בנאמנות מלאה לממשלה. עד לשנת 1984 התפשטה הדת הבהאית ל-165 מדינות עצמאיות ול-44 מקומות נוספים. בני הדת נמצאים ביותר מ-115,000 מרכזים וספרות הדת תורגמה ליותר מ-700 שפות ודיאלקטים. בארה"ב ובקנדה יש לדת מאמינים רבים והיא רוכשת לה חסידים נוספים באפריקה, הודו ודרום-מזרח אסיה וכן בדרום אמריקה. לבהאים אין הרארכיה דתית, כמרים או כוהני דת, ואין להם כתות או סיעות שפרשו ממנה. אין הם מקבלים תרומות מבני דתות אחרות ודוחים מענקים ותמיכות מהרשויות הניתנים לעדות ולכיתות הדתיות האחרות. כל ההכנסות הן מתרומות של בני הדת הבהאית ברחבי העולם, המונים למעלה משלושה מיליון מאמינים. הפעילות במסדות הדת נעשית גם היא בהתנדבות. בארץ חיים מרבית הבהאים בחיפה והם מונים כ-300 נפש. הקהילה נושאת אופי בינ-לאומי, ורוב חבריה מתנדבים הרואים בעבודתם שליחות, והם באים לעבוד במרכזיהם בחיפה לתקופה מוגדרת. כעקרון הם נמנעים לעסוק בארץ בפעילות "מיסיונרית" כלשהי, או לעשות נפשות לדתם בקרב תושבי חיפה. מסיבה זו, אף שא"י היא מרכז העולמי, היא אחת הארצות היחידות, שאין בה למעשה קהילה בהאית מקומית קבועה.

בראשית המאה הנוכחית רכשו הבהאים קרקעות מידי הערבים בעמק הירדן ובחופה המזרחי של הכנרת. ברם, נסיונם להתיישב שם לא עלה יפה. הם מכרו את אדמותיהם ליהודים, ועליהם נוסדו – דגניה, בית-זרע ואפיקים, וכן עין-גב. רק בכפר עדסיה שבעמק הירדן המזרחי מול אשדות-יעקב ושער הגולן עלה הנסיון יפה ועודו מיושב בהאים.

מקדש הבהאים

מקדש הבהאים על כיפתו המוזהבת, הבנוי בלב גנים מרהיבים, הינו אחד מהמקומות המרשימים ביותר לא רק בחיפה, אלא בכל רחבי המזרח. המבנה, שבו טמונות עצמות מבשר הדת, מירזה עלי מוחמד, הוא אחד מהמקומות המקודשים ביותר לבהאים ומוקד עליה לרגל לבני הדת, הבאים לכאן מכל רחבי תבל. בפועל, משמש הבניין מוקד לביקור לא רק לבהאים, אלא למיליוני מבקרים בני כל העמים והדתות (*) הנוהרים לכאן כדי להתבשם מיופיו הרב של המקום, "המשרה אווירת התעלות ורוממות רוח, הנושאים את המבקר לעולם אחר" – כהגדרת מבקר אמנות נודע. לבהאים שבעה מקדשים ברחבי תבל, מאמריקה ועד אוסטרליה והודו. ברם, המקדש הנוכחי הוא אחד היפים והנערצים שבהם, ושני בחשיבותו רק לזה שבעכו – "קודש הקודשים" של הבהאים. בניגוד למרכזים האחרים, המשמשים בעיקרם כבתי תפילה מפוארים, המקדש שלפנינו הוא מבנה-קבר (מוזוליאום), האוצר את עצמות מבשר הדת מירזה עלי. הביקור במקום אינו רק לצורך תפילה והתכנסות, אלא נושא בעיקר אופי של עליה לרגל. הפאר הרב, הגנים והעיטורים העשירים כגון האגרטלים, ציפורי הברונזה – נועדו להביע כבוד ויקר למקום, ואין להם כל משמעות סמלית. לעומת זאת, נודעת משמעות לכיוון חזית המקדש הפונה לעכו, והמעוטרת משום כך בעיטורים עשירים במיוחד. כן נודעת משמעות סמלית לצלע ההר החודר כאילו לאזור המקדש והמסמל את שאיפת הבהאים להשתלב בסביבתם והקשר שלהם לכרמל. ואמנם חיפה נבחרה לשמש כמרכז העולמי בין השאר בשל קדושת הכרמל, המכונה בפיהם "הר האלוהים" ובשל היותה צופה

* מספר המבקרים המדויק הוא 200 אלף בשנה.

בהיותו בחברת עבדול בהא בנו, הצביע על מקום מסוים על מדרון הכרמל הצופה על עכו, כמקום שבו יוטמנו עצמות מבשר הדת מירזה עלי (הבאב). אותה נקודה מסומנת עד ימינו ע"י חורשת עצי ברושים קטנה מאחורי המקדש, ותחומה בגדר אבן מעוגלת.

לאחר מותו של בהא אוללה (1892) וקבורתו ליד עכו, ניגשו הבהאים להקמת מבנה הקבר. בשנת 1898 הועלו עצמות מבשר הדת מירזה עלי (הבאב) שנשמרו במקום סתר בפרס – לארץ הקודש. לאחר מאמצים רבים הצליחו חסידיהו להעבירן דרך לבנון – לעכו (ינואר 1899).

בינתיים רכשו הבהאים את אותה חלקת קרקע על הכרמל, שנועדה לשמש אחוזת קבר, והונחה אבן הפינה למוזוליאום. באותו זמן לערך הגיע לנמל חיפה סרקופג מפואר – עבור עצמות הבאב – מתנת הקהילה הבהאית בראנגון.

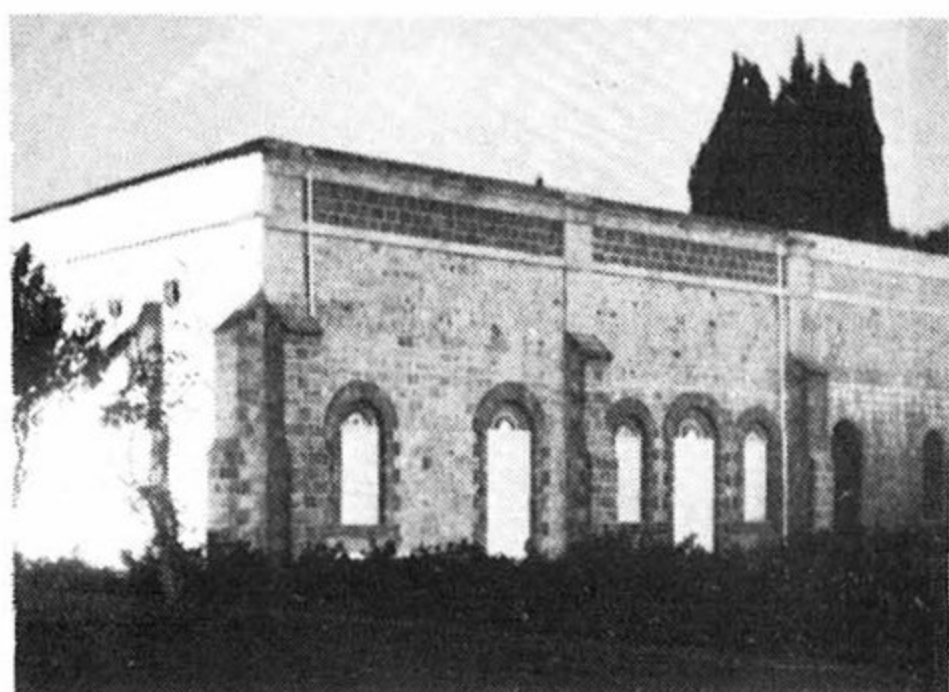
בעת שהוקם בניין הקבר בסוף המאה הקודמת, היה אזור זה שדה בור ומלאכת הבנייה היתה כרוכה בקשיים מרובים. רכישת הקרקע נתקלה אף היא במכשולים ונעשתה בממון רב וכמוה פריצת הדרך להעלאת חומרי הבנייה. כן הוערמו מכשולים ע"י הפקידים התורכים החשדנים. אין תימה, על כן, שמבנה הקבר היה צנוע בצורתו ובממדיו.

הקמת המוזוליאום נסתיימה ב-1909. המאורע עורר התרגשות רבה בקרב המאמינים, שזכו להביא את עצמות מנהיגם שטולטלו במשך 60 שנה ממקום למקום – למנוחת עולמים. לקראת שנות העשרים נחצב הסלע מאחורי המקדש, והבניין הורחב דרומה, תוך שנוספו לו שלושה חדרים. ע"י כך היו עתה במבנה תשעה חדרים: בזה המרכזי הוטמנו עצמות מבשר הדת, ה"באב", בזה הצפוני נקבר עבדול בהא, ואילו בשלושת החדרים הנוספים – הוצגו מסמכים וחפצים הקשורים לתולדות הדת וראשיתה (מאוחר יותר הם הועברו לגנזך). מותו של עבאס אפנדי (עבדול בהא) בשנת 1921 וקבורתו בחדר הצפוני של הבניין הוסיפו מימד נוסף של קדושה למקום. ברם, בניין הקבר היה פשוט ולא מרשים.

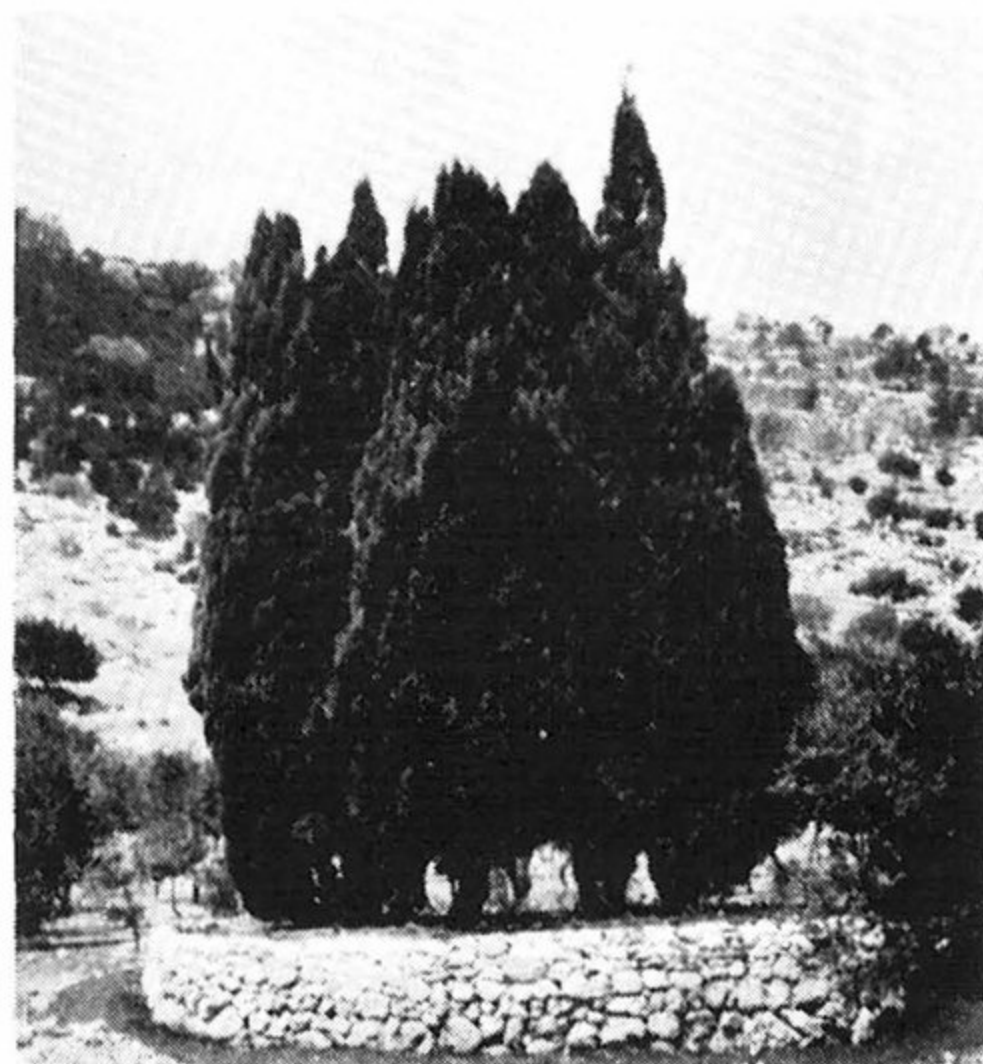
בשנות ה-40, בעת מלה"ע ה-2, הוחלט על כן להקים במקום מבנה מפואר על מבנה הקבר המקורי.

בניית המקדש הנוכחי

המקדש הנוכחי, שהוא בעיקרו מבנה-על לבניין הישן ששרד עדיין באתרו, תוכנן ע"י הארכיטקט הקנדי הנודע ויליאם סוטרלנד מקסוול, בן הדת הבהאית, בהתייעצות עם שוגי אפנדי, נכדו של עבדול בהא, שעמד אז בראש הבהאים. הוא הוקם לרגל מלאות 100 שנה למותו של מירזה עלי – מבשר הדת, הקבור במקום. הבנייה החלה ב-1949, ונמשכה 4 שנים, תוך קשיים רבים – בתקופה שלאחר מלחמת

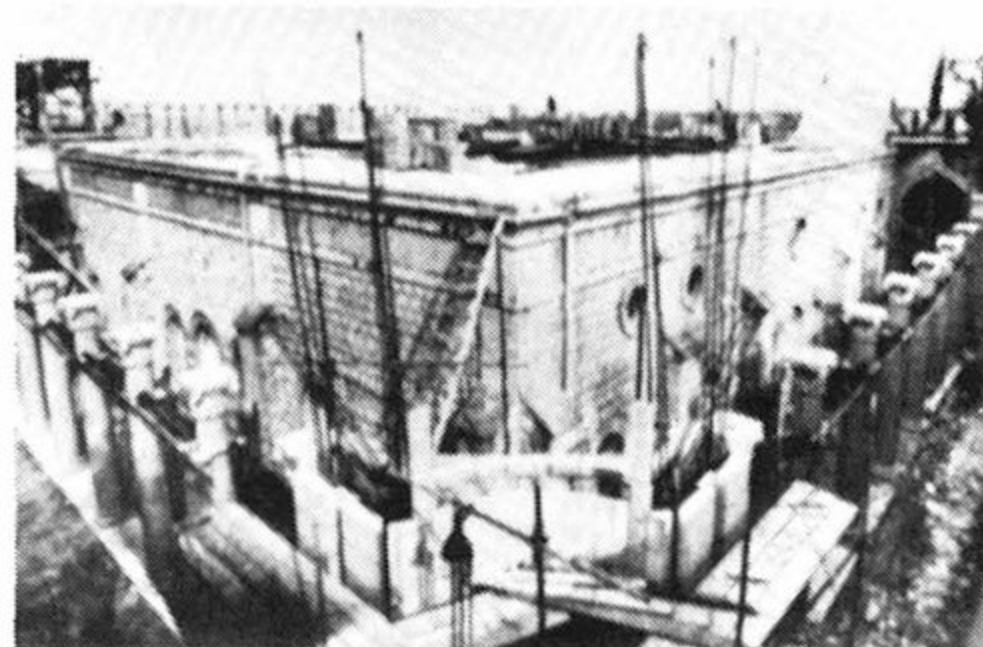
2

1

4

3

1. עצי הברוש - כיום מאחורי המקדש הבהאי, המקום שבו עמד בהא אוללה והורה להקים את קבר מייסד הדת מירזה עלי (הבאב). 2. מבנה הקבר כפי שנראה לאחר חנוכתו ב-1909. 3. התחלת השיפוצים ב-1948. 4. הבניין החדש (המקדש) בשלבי סיומו בראשית שנות ה-50.

השחרור. הבניין הוקם בסגנון הארכיטקטורה האירופית, תוך שילוב מוטיבים מזרחיים. כך למשל, כותרות העמודים עשויים בסגנון קלאסי, תוך שילוב עיטורי פיליגראן עדינים בסגנון פרסי אופייני.

המקדש מצטיין בתכנונו רב ההשראה, בחומרי הבנייה המעולים, בביצוע העבודה הקפדני, ובהשתלבותו והתאמתו לנוף חיפה והכרמל, המשווים לו את אופיו המיוחד. דבר לא נחסך כדי לשוות למקדש את מראהו שכולו אומר כבוד. אבני הבניין, העשויות שיש מן הסוג המעולה ביותר, נחצבו ועובדו בטובות שבמחצבות איטליה, וכמוהם עמודי השחם והכותרות.

השיש שנחצב במרחק כ-75 ק"מ מצפון-מערב לוונציה (במחצבות צ'יאמפו), עמד בדרישות הקפדניות ביותר של המתכננים: הוא דומה לצבע האבן הארץ-ישראלית, שגונה זהב בהיר, ובעל טקסטורה אחידה, ללא כל פגיונות.

המקדש הבהאי היה בזמנו אחד המבנים הטרומיים הגדולים בהיסטוריה, שהועברו בשלמותם כמעט מאירופה ליבשת אחרת, וזאת לאחר שעובדו לפרטיהם באיטליה (*). אבני הבנייה סותתו ועובדו ע"י למעלה מ-60 אומנים במשך חודשים ארוכים, ובלוח זמנים דחוס. כ-800 טון אבן מעובדת, שכללו למעלה מ-4,500 פריטים ממוספרים בקפידה הועברו ב-1,800 ארגזים לארץ. מבצע ההעברה נעשה באמצעות 17 אוניות במשך 19 חודשים רצופים.

בהקמת המקדש נטל חלק גם ארכיטקט ישראלי: משניגשו להשלמת המבנה הסתבר, שהמבנה הישן לא יוכל לשאת את הכיפה, שמשקלה הגיע לכדי 1,000 טון. פרופ' ה. ניומן מהפקולטה לארכיטקטורה בטכניון, שנתבקש להציע פתרון, תכנן שלד אוקטגונאלי מיוחד, עשוי פלדה שהקיף - ובחלקו שולב - במבנה הישן, ומעליו הונחה הכיפה.

למבנה 58 עמודים ושמונה אומנות, התומכים בקשתות הבניין. בחלק העליון, מעל לקשתות, מעקות דקורטיביים המורכבים מ-28 לוחות משיש מעולה. הם תחומים בפסיפס ירוק שבו משולבים ניצנים בצבע אדום. הצבע הירוק מסמל את הקשר למירזה עלי והצבע האדום - את מותו על קידוש הדת. מבין לוחות אלו בולט הלוח המרכזי הפונה צפונה (בכיוון לעכו). הוא מעוטר בגרלנדות על רקע ירוק ועליו כתוב השם המפורש. במרכז דיסקית התוחמת כוכב בעל 9 צלעות - מספר מקודש לבהאים. לצידו האותיות ב' (ר"ת של הבאב ובהא אוללה). מצפון מזרח - סמל נוסף של הבהאים כתוב באותיות מוזהבות. הוא מבטא את שלוש האמיתות האוניברסאליות של הבהאים: אחדות ה', אחדות האנושות ואחדות הנביאים. הזהבת אריחי הכיפה נעשתה בתהליך מיוחד בהולנד, המעניקה להם ברק תמידי יוצא דופן.

הקמת הבניין הסתיימה בשנת 1953 והוא כונה במקורות התקופה (הבהאים) בשם "מלכת הכרמל המונחת כמושב על הר האלוהים, עם כתר זהב, העוטה גלימה לבנה והמשמחת את כל רואיה...".

פנים המקדש הבהאי עשוי בפשטות מירבית, ואין לו ולא כלום עם הפאר והחזות החיצונית המרשימה של המבנה והגנים העוטרים אותו. רצפת החדר מכוסה מרבדים

* טרומיים (prefabricated) כלומר, שיוצרו בשלמותם מראש.

יקרים המסתיימים בקיר ופתח גדול במרכזו, מכוסה במעין פרגוד שקוף. מעבר לו – בחדר נוסף, קבור ה"באב" – הוא מירזה עלי מחולל הדת, שהוצא להורג בפרס ב-1850 ואפרו נטמן במקום זה בשנת 1909.

המקום מכוסה במרבד, ללא מצבת קבר, ועטור אגרטלים ובפרחים לרוב. על הקיר המפריד בין החדרים כתובים באנגלית ובערבית דברי תפילה המכונים "לוחות הביקור", שנכתבו ע"י בהא אוללה.

* * *

הגנים העוטרים את המקדש הבהאי וסביבתו והידועים בשם "הגן הפרסי", הם מהגנים היפים ביותר בארץ ובמזרח כולו (ביחד עם "הגן הפרסי" בבג'י מצפון לעכו). עם זאת, אין לראות בהם "סגנון פרסי" מגובש או סגנון מוגדר אחר. הגנים ניטעו והתפתחו בהדרגה החלה משנת 1909, ובעיקר בימיו של עבדול בהא, שהעסיק לצורך זה גננים פרסיים. הגנים הותאמו לנתוני הסביבה ובמיוחד לטופוגרפיה של הכרמל. בין השאר פוצל מדרון הכרמל ל-9 טראסות – מספר מקודש לבהאים, ונבנה גרם מדרגות ארוך מהמושבה הגרמנית למקדש. המדרגות אינן בשימוש, אך הן מהוות אלמנט דקורטיבי רב רושם. כן נבנו 9 טראסות מעל למקדש – בכיוון להר; המשטח עליו נמצא המקדש עצמו, מהווה את המדרגה ה-19 במספר. אף שעיצוב הגן אינו בעל סגנון צרוף, מצויים בו מרכיבים רבים של אומנות הגן הפר-סית. בין העצים בולטים האראוקריה, ברושים וזיתים, ומספר קטן של עצי הדר, דקל ושינגטוניה ואוראודוקסה. במפלס הנמוך – בולטים הגובלים הגזומים בקפדנות רבה, בעיקר סנטולינה. יחד עם השבילים העשויים חצץ או שברי לבנים צבעוניות, הם יוצרים את החלוקה הפנימית של השטח, העשויה קווים ישרים ניצבים או זוויתיים, אך ללא חללים מעוצבים. הצמחיה הפורחת מיוצגת ע"י פלרגוניום מצויר, בעיקר הזן האדום, ומעט ורדים ופרחים עונתיים שתולים בערוגות. חלקות דשא דליל משמשות רק לצרכי קישוט. הצמחיה שתולה בצפיפות היוצרת מגבשים ותחושה של פלסטיות. בין המרכיבים הדוממים בולטים שערי ברזל אמנותיים, עמודי שיש לבנים, אגרטלים, ודמויות ציפורים יצוקות מארד מוצבות על כנים. בשדרה המוליכה למקדש – רפליקה של שער שהובא מן המקדש הבהאי בוילמט (ליד שיקגו), בראשית שנות ה-50. לגנים הבהאיים חשיבות בעיקר בראשונותם ובצביונם האקזוטי והמיסטי המשרה אווירה של התעלות.

בית עולי הרגל

זמן קצר לאחר קבורת מירזה עלי (הבאב) במקדש הבהאיים (1909), הוקמה בסמוך אכסניה לעולי רגל.

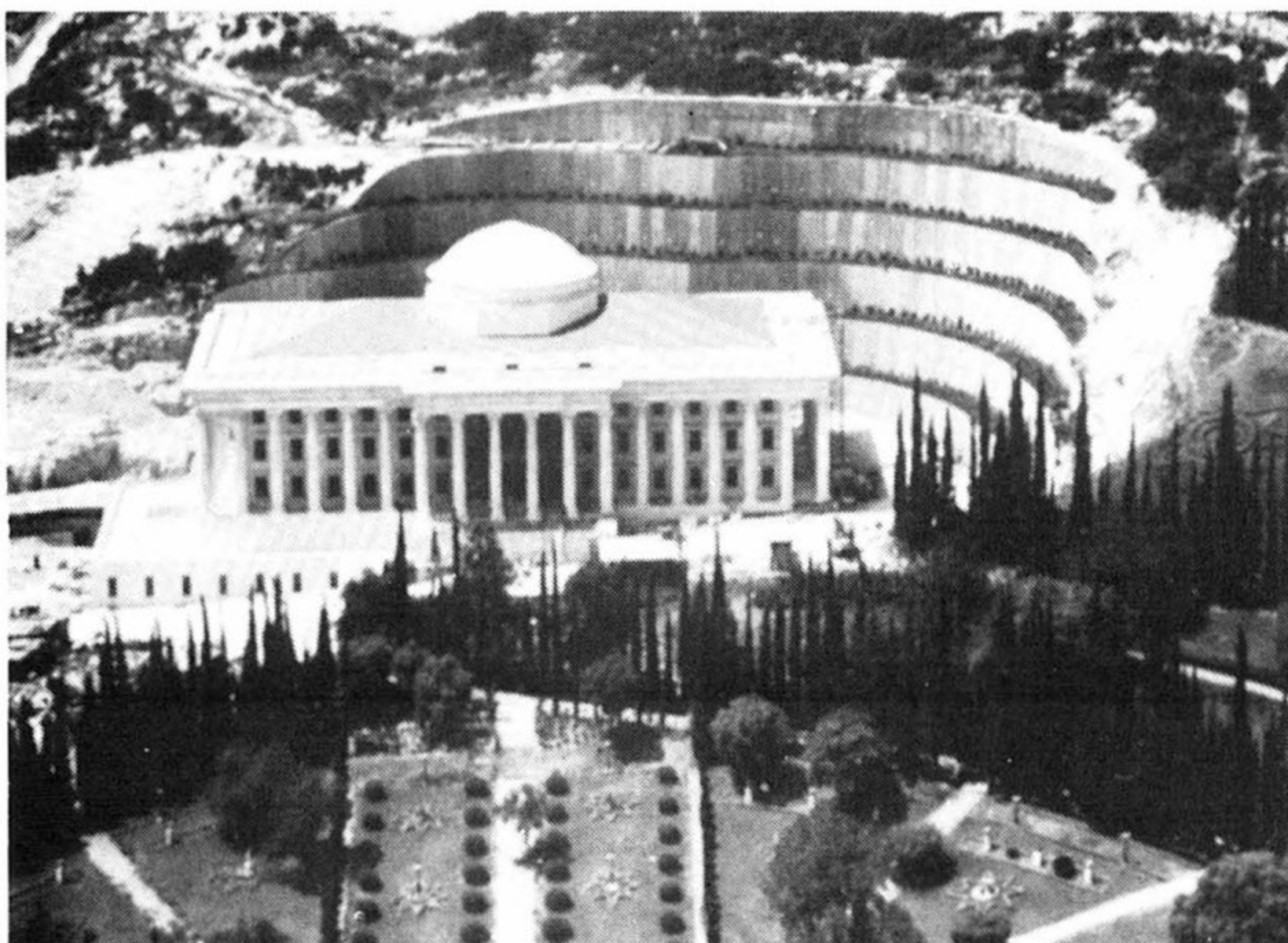
הבניין הוקם בסגנון מזרחי אופייני. האולם המרכזי שימש להתכנסויות, בעוד החדרים מסביב שימשו כחדרי לינה. במבנה זה נהגו מנהיגי הבהאים – עבדול בהא ואחרים – להקביל את קבוצות עולי הרגל ולשאת בפניהם דברים. מכאן לפי המסופר, ניבא עבדול בהא על העתיד המזהיר הנשקף לחיפה ומפרצה (ר' במבוא על הבהאים). על קירות הבית תלויות תמונות שונות הקשורות לפעולות הבינלאומיות של הבהאים, וביניהן תמונות של בנייני התפילה המרכזיים המפוארים שהקימו בחמש יבשות. מימין לכניסה תמונה של התורם מירזה ג' עפר רחמני, ששמו מונצח (בפרסית) על המשקוף: "זוהי האכסניה... לעולי הרגל שהוקמה בתרומת מירזה ג' עפר רחמני בשנת 1327 להיג'רה (1909)".

ב-1935 הורחבה האכסניה – מזרחה. ב-1969 חדל המבנה לשמש כאכסניית עולי רגל וחלקו משמש למגורים לשומרים ולצוות העובדים המקומי (בעיקר הבניינים הנספחים). הבניין המרכזי הוסב למרכז יעוץ, הדרכה והסברה לעולי הרגל הבהאים, באשר לשהותם וסיוריהם בארץ. אחדים מחדרי הלינה הותאמו למטרה זו, ומהם שמשמשים כמשרדים לצליינים, ספריה וחדרי עיון. האולם המרכזי ממשיך לשמש כחדר קבלה ואולם הרצאות וכינוסים. הבניין נמצא סמוך למקדש הבהאים, מול שער הכניסה לגן.

בית הצדק העולמי

האחרון בסדרת מבני הבהאים המרשימים שנחנך בשנים האחרונות בחיפה הוא "מושב בית הצדק העולמי".

הבניין המתנשא לגובה 27 מ', מדופן בשיש לבן ומוקף אכסדרה בת 58 עמודים, בגובה 11 מ'. המבנה תוכנן בידי ארכיטקט בהאי בסגנון יווני-קלאסי המשתלב בגנזך הבהאי שבסמוך, והקמתו ארכה למעלה מ-7 שנים (83-1976). עמודי המבנה המחור-צים בעלי הכותרות הקורינתיות נעשו באיטליה בכפר צ'יאמפו – המקום היחידי בעולם שעדיין מייצרים בו עמודים מעין אלו. השיש הלבן הובא מיוון – ממחצבת השיש של הפרתנון. הכסף להקמת הבניין, בסך 20 מיליון דולר, גויס מתרומות המאמינים הבהאים מכל רחבי העולם (הבהאים אינם מקבלים תרומות מבני דתות אחרות). חברי "בית הצדק העולמי" מונים תשעה איש, הנבחרים כל חמש שנים ע"י נציגים מכ-140 ארצות. זהו

"בית הצדק העולמי" שנחנך ב-1983.

המוסד הרוחני והמינהלי העליון של הבהאים ומרכזם העולמי. בית הצדק העולמי הוא חלק ממכלול מבנים גדול יותר, והשלישי בסדרת מבנים המתוכננים באזור, לצד המקדש הבהאי והגנוז. מכל אלו רק המקדש והגנים פתוחים לקהל, אך בתכנית לפתוח את המעבר בחזית היכל הצדק - דרך הגנוז - למקדש הבהאי. המבנה הרביעי המתוכנן - הינו ספריה עיונית, שתכלול מרכז עולמי לפרסומים ב-700 שפות וניבים. "היכל הצדק העולמי" מצטיין בחזותו המרשימה כלפי פנים וכלפי חוץ כאחד. במבנה נמצאים חדרי קבלה מפוארים, המרוהטים ברובם בריהוט עתיק ובשטיחים יקרי ערך, חדרי ישיבות וטרקלינים, ספריה גדולה, מחלקה לכתבי יד ומרכז לתרגום והוצאה לאור של כתבים בהאיים ועוד. צמוד לבניין, חניון תת-קרקעי ענק, תחנת כוח חשמלית, ומאחורי הבניין "גנים תלויים" המשולבים במדרגות חצובות בסלע; כל מעלה ההר דרומה - עד לרח' יפה נוף - יהפוך לפי התכנית לגנים מדורגים מרהיבים.

גנוז הבהאים

סמוך למקדש הבהאים, בגן שמעבר לכביש, מבנה מרשים בדמות הפרתנון, בנוי שיש לבן ומקורה בגג ירוק. זהו גנוז הבהאים, האוצר מגילות וחפצים יקרי ערך הקשורים לראשית דברי ימי הבהאים ובעיקר למנהיגים הראשונים, בהא אוללה ועבדול בהא. ראשיתו של הגנוז ב-1929, בעת שהושלמה בניית אגף נוסף של מקדש הבהאים ובו

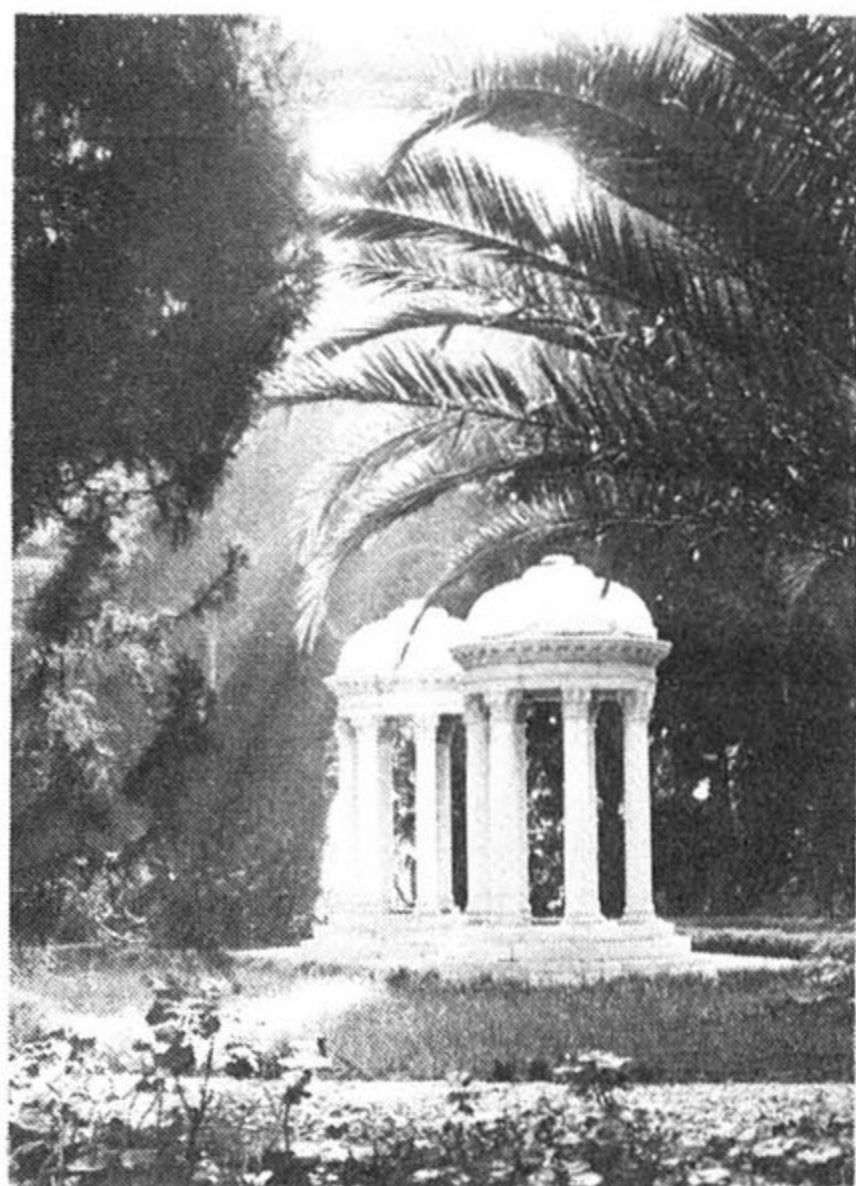

שלושה חדרים, ששימשו כגנזך זמני. ב-1952 הוחלט להקים מבנה מיוחד לצורך זה, הוא הגנזך הנוכחי, שנחנך ב-1957. המבנה איננו פתוח לציבור הרחב, אך הוא משמש חלק בלתי נפרד ממקומות הביקור של עולי הרגל הבהאים בארץ.

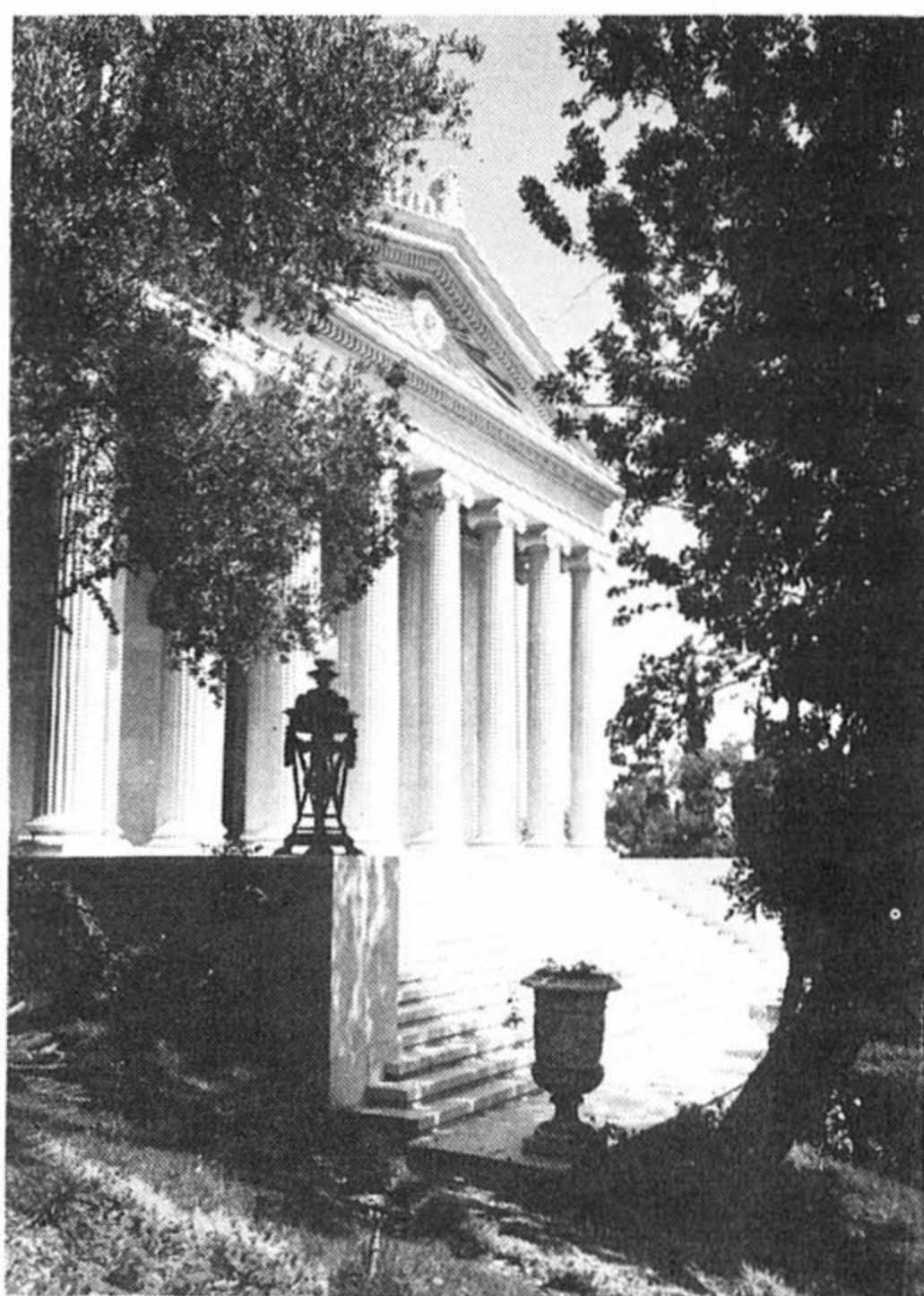
שוגי אפנדי, נכדו של עבדול בהא תיאר בעצמו את אוצרות הגנזך: "פורטריטים של הבאב, ובהא אוללה, חפצים שנתקדשו, כגון שערות ובגדים של הבאב, כלי הכתיבה של בהא אוללה ובגדיו... שעונו והקוראן שלו... כתבים שכתב במו ידיו, עשרים ספרי תפילה שנכתבו ע"י מייסדי הדת...".

מצבות קבורה בגנים הבהאים

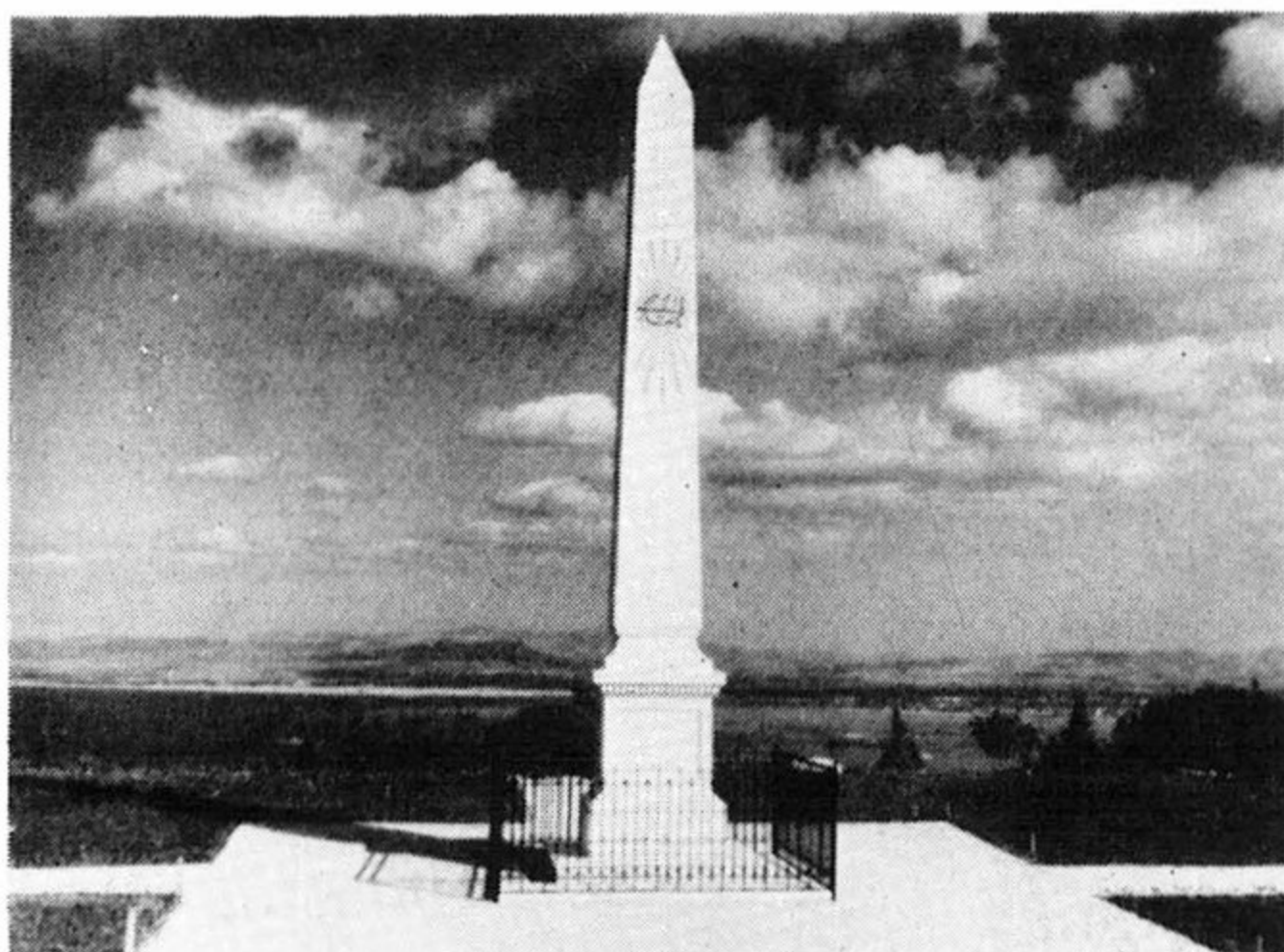
בגנים המשתרעים בין המקדש הבהאי להיכל הצדק, מדרום לשדרות הציונות, מצויות מצבות קבורה אחדות הבנויות כמוזוליאום קלאסי זעיר בדמות כיפה נישאת על עמודים. המצבות הלבנות העשויות שיש, משתלבות היטב בגנים המרהיבים העוטרם אותן. במקום קבורים בני משפחתו של בהא אוללה ועבדול בהא. נערץ במיוחד קבר אחותו של עבדול בהא, הנחשבת ע"י הבהאים לאחת הנשים הדגולות בהיסטוריה.

קברי אשתו ובנו של בהא אוללה.

"גנזך הבהאים" שנחנך ב-1957.

האובליסק הבהאי בכרמל הצרפתי מסמל את המקום שבו יקום המרכז העולמי של הבהאים בחיפה.

ראויים לציון שני קברים זה ליד זה השייכים לאשתו ובנו הצעיר של בהא אוללה, הקבורים כאן קבורה משנית מ-1939, לאחר שעצמותיהם הועברו לחיפה מבית הקברות בעכו.

בית הקברות הבהאי

נמצא ברח' אלנבי, בין המוזיאון הימי למוזיאון ההעפלה. ראשיתו של בית הקברות ב-1911, והקברים הקדומים מרוכזים מצד מערב של המתחם. בין הנקברים במקום - רבים מהאישים החשובים בקורות הבהאים. הכניסה לבית העלמין היא מכיוון מזרח.

האובליסק בכרמל המערבי

ב"כרמל הצרפתי", מדרום למנזר הכרמליתים, בקצה רח' מרכוס, מתרומם אובליסק נישא, המסמל את המקום שבו עתיד לקום בית התפילה של הבהאים, שיהיה דומה באופיו ובתפקודו למבנים דומים המצויים ברכזים אחרים בעולם. באחד משלושת ביקוריו האחרונים בחיפה ב-1891, שהה בהא אוללה באזור זה והשמיע באוזני המאמינים את נבואתו הידועה כ"לוח הכרמל". בין השאר רמז על "המרכז הדתי שיקום בכרמל". יום זה נחשב למאורע היסטורי שהשפיע השפעה רבה על המאמינים. ב-1954 בחרו הבהאים במקום זה ב"ראש הר האלוהים", כנקודה שבה יוקם בית התפילה ובנו שם אובליסק (1971).

א.ש.

האחמדים ומרכזם כבביר

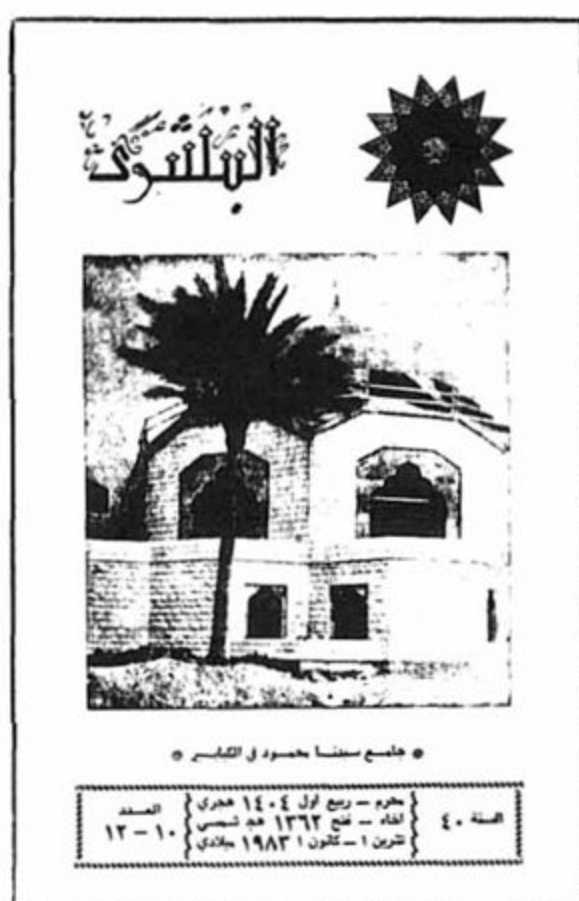
יוסי בן ארצי

במגוון העדות והמיעוטים המרכיבים את הפסיפס האנושי של חיפה, בולטת בייחודה האנושי ובמיקומה הגיאוגרפי העדה האחמדית, שהנמנים עליה הם מאמיני דת האחמדיה. בני עדה זו מרוכזים כולם באזור גיאוגרפי אחד, בשכונת כבביר שבשלוחות המערביות של הכרמל.

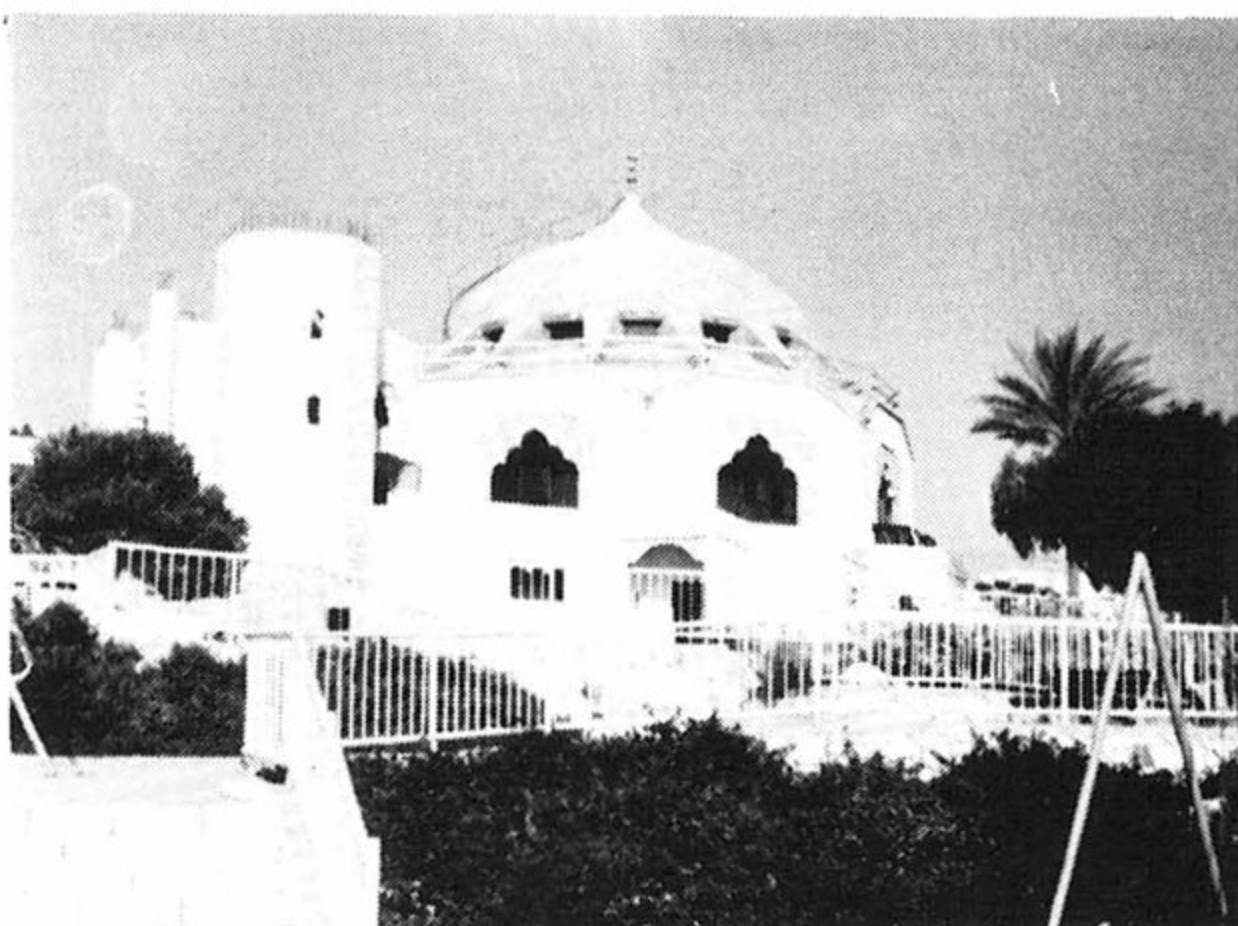
לא"י הגיעו שליחי האחמדים בסוף שנות ה-20 של המאה הנוכחית. מרכז פעילותם בא-זור היה תחילה בדמשק, אך הם מצאו מאמינים בירושלים, נצרת, שכם, ובכפר כבביר בכרמל – בשולי חיפה. ב-1928 הם נתקלו בעוינות גוברת והולכת בסוריה – בעיקר על רקע האשמות כי הם משתפים פעולה עם שלטונות המנדט הבריטי בא"י ובהודו (מה שת-אם, אמנם, את עקרונית הדת). לפיכך הועבר במרס 1928 "מרכז המשלחת האחמדית למזרח-התיכון" לחיפה. הם החלו לפעול בבניין שכור ברח' אל-בורג' (מעלה השח-רור), וב-1930 רוכזו מאמיניהם בא"י בכפר כבביר, שהיה למרכזם. הכפר כבביר שקלט את השליחים וקיבל על עצמו את הדת האחמדית, איננו מן הוותיקים שבישובי הכרמל. במפקד שערך שומכר ב-1886 לא נזכר כבביר כלל, ועל כן יש לקבל

כבביר בשנות השישים.

שער בטאון האחמדים בארץ
"אל בשרה" ("המבשר").

המסגר החדש של האחמדים
שנחנך לאחרונה.

את המסורת המקומית, לפיה הוא נוסד בשנות ה-90 של המאה ה-19, ע"י מהגרים מעזה. ואמנם, במפות אנגליות וגרמניות מראשית המאה ה-20, עדיין מכונה האזור בשם: אל-ע' זאווי - כלומר: העזתיים.

הכפר ממוקם על שלוחה מתונה של הכרמל המערבי - ושמם נגזר כנראה מן המילה כובאר (וברבים - כבאביר), שפירושה "צלף השיח", הנפוץ בכרמל. מבנהו של הכפר איננו אופייני לכפר הערבי ההררי המסורתי. בתיו נבנו תחילה קומה אחת, עשויה אבן, והם התפרסו לכל אורך השלוחה - עד למדרון התלול (שמעל שכונת מחנה-דוד כיום). בתקופת המנדט נרשמה התפתחות דמוגרפית חיובית, שנבעה הן מריבוי טבעי והן מריכוז המ-אמינים בכפר, בשנת 1930. כעבור 4 שנים נחנך המסגד הראשון - ולידו המרכז הרוחני והתרבותי. בני העדה כמעט שלא השתלבו בחיי הערבים בעיר. הסתגרותם - שנבעה מה-צורך בחיזוק האמונה, הוגברה ע"י נישואים פנימיים וע"י חיי תרבות עצמאיים, כולל הוצאת העיתון "אל-בשרה" ("המבשר"). הנטיה להשכלה והנאמנות לשלטון האופיינים לאחמדים - יצרו שכבת אוכלוסיה שהשתלבה במינהל המנדטורי ובחיי הכלכלה והמסחר בחיפה. בתקופת המנדט הסתייגו האחמדים מהקמת מדינת ישראל - בחששם שזו תהווה איום על המוסלמים. אולם עמדה זו לא באה לידי ביטוי ממשי - ובכל המאורעות והתקריות עד קום המדינה לא חברו האחמדים לשכניהם בעיר ובעיירה טירה הסמוכה, ולא נטלו חלק בפעילות עוינת. לאחר קום המדינה שינו האחמדים את גישתם לחלוטין, ואפילו מצאו בה חיזוק לנבואות מייסד הדת, שחזה ב-1905, את גאולת העם היהודי הנרדף.

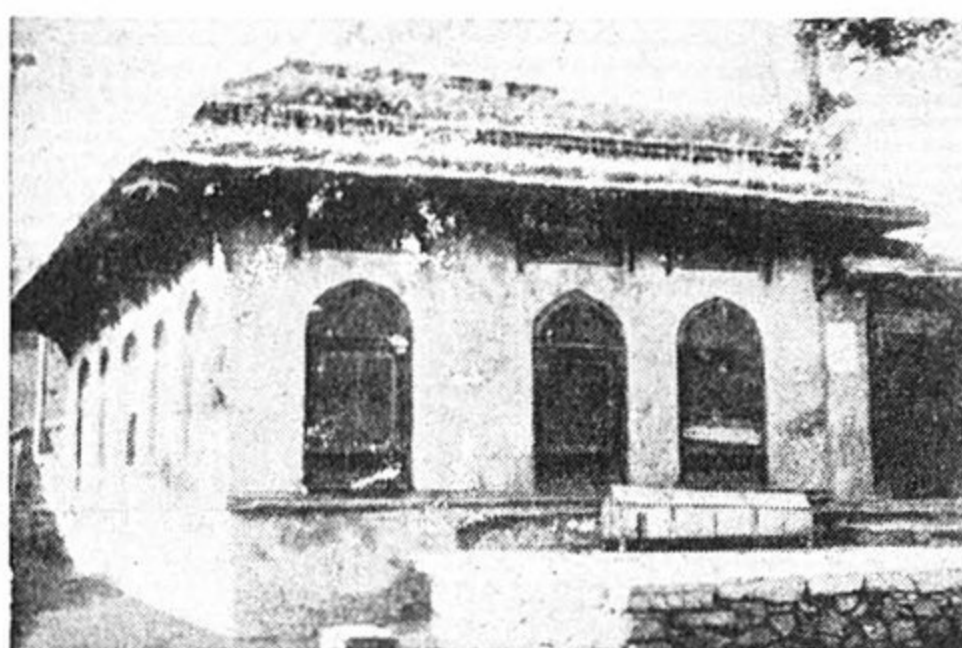

הקמת המדינה והתפתחות העיר חיפה לא שינו את אורח חייהם של האחמדים. הם השתלבו במרקם העירוני על כל היבטיו – והמשיכו בהתבססות כלכלית. הם בנו בתים מרווחים, וללא הצפיפות האופיינית לכפר הערבי. רוב הבתים כיום כוללים שתיים ושלוש קומות – בסגנון מודרני. כתוצאה מהתרחבות שכונת כבירים היהודית בשנות ה-70, היא מגיעה כיום לפאתי הכפר – לכדי יצירת רצף גיאוגרפי בין כבביר ובין השכונה – ורק סגנון הבנייה הוא שמאפשר כיום להבחין ביניהם. לאחרונה הושלמה בניית המסגד החדש – שכיפתו הגדולה והלבנה נישאת למרחקים ומסמלת את מיקומו של הכפר לכל הקרב לחיפה מדרום.

כיום, מהווה כאמור, כבביר חלק אינטגרלי במרקם העירוני של חיפה. האחמדים אינם פעילים באזורים נוספים בארץ. לפי נתוני מפקד 1983, מונים תושבי כבביר 1068 נפשות, שהם 6.1% מכלל ערביי חיפה – ובנתונים אלה כמעט שאין שינוי בעשר השנים האחרונות.

כת האחמדיה נוסדה בשלהי המאה ה-19, ע"י מירזא גולאם אחמד אל-קד'יאני, שנולד ב-1835 בעיר קדיאן בארץ פונג'ב, שבהודו המערבית. בגיל 40 הכריז עצמו כמהאדי – אשר עליו הטיל, כביכול, האל לחדש את פני האיסלאם ולהחזיר עטרתו ליושנה. הוא גרס על הפצת האיסלאם בדרכי שלום ולא בכוח החרב. עקרון זה של התנגדות למלחמת קודש (ג'יהד) המקובלת באיסלאם, הפך לאחד העיקרים החשובים של האחמדים הרואים עצמם מוסלמים לכל דבר מבחינה דתית ומפרשים את האחמדיה רק כתפיסה וכדרך חיים שונה מהאיסלאם. עיקרי האמונה כוללים כמה קווי יחוד נוספים. אחד מהם קבע שלאחר מות מוחמד – אחרון הנביאים – לא פסקה הנבואה, אלא עברה מדור לדור, עד שנתגלתה לו (לגולאם) ולתלמידיו – יורשיו. עוד נקבע, כי האחמדיה הינה דת חובקת עולם, המיועדת גם לנוצרים ולהינדואיסטים. מכאן – שבמירזא גולאם מתגלמים גם ישו וגם האל ההינדואיסטי. ישו, עפ"י גישה זו, לא נצלב ולא עלה השמימה, אלא ניצל והוסתר ע"י נאמניו, עבר להודו ושם מת בשנת 120. את קברו מראים עד היום בסרינג'ד שבקאשמיר. גולאם, על כן, הוא התגלמותו של ישו המשיח המתגלה עתה, וגם קרישנה.

האחמדיה נדחקה ע"י חכמי האיסלאם לשוליו הקיצוניים – אך לא הוצאה אל מחוץ לדת, כפי שהוכרזו הבהאים.

המבנה המזוהה ע"י האחמדים כקבר ישו, בקאשמיר שבהודו.

דבר זה איפשר למטיפי האחמדיה לפעול בקרב בני דתות שונות ובכלל זה האיסלאם. ב-1908 נפטר מירזא גולאם אחמד, וכיורשו נתמנה תלמידו נור א-דין א-קורסי, שנפטר ב-1914. אז התפלגה העדה לשני זרמים. האחד פעל בעיקר באירופה, ודבק באישיותו של מולאי מוחמד עלי. מוסדותיו של זרם זה מצויים באיטליה, שווייץ, גרמניה, אנגליה וגם בארה"ב. אך רוב מאמיני העדה התרכזו סביב בנו של מירזא, מייסד הדת, בשיר א-דין מחמוד אחמד, שהוכתר כח' ליפה. מוסדות העדה פרוסים בהודו, אינדונזיה, אפגניסטאן, איראן, עיראק, סוריה, מצרים, סודן וישראל.

מידע בע"פ שנמסר בעת ביקור במקום בינואר 1985:

מסורת שנשתמרה בפי תושבי הכפר יש בה כדי להאיר כמה פרטים בתולדות כבכיר. לדברי עודה, נצר למשפחת מייסדי הכפר ומראשיה כיום – הגיעו אבותיו לכאן ב-1850 מן הכפר נעלין שבשומרון, כדי להימלט מחובת הגיוס לצבא. תחילה התגוררו בני המשפחה אצל קרוביהם בטיירה. אך מאחר יותר החליטו לעבור לכאן. הם בחרו במקום זה משום שהאדמות היו שייכות לקרוביהם שבטיירה ומשום יתרונותיו ובעיקר הרוח הנעימה הנרשבת כאן בתקופת הקיץ. ואמנם הוא שימש אז כמקום נופש לאמיד חיפה.

ראשוני הכפר, שכללו משפחה אחת בלבד (היא משפ' עודה), התגוררו תחילה במערה שבמקום ולפרנסתם עסקו בהפקת סיד – כוברה בערבית (ואולי מכאן שם הכפר!) בתקופה מאוחרת יותר, הלך אחד מבני המשפחה לעבוד כפועל בנמל חיפה שאז החל בהקמתו (1928) ושם, לפי המסופר, פגש ב"מבשר", שהגיע מהודו, והוזמן לכפר. עד אז היו תושבי הכפר מוסלמים סונים, שהיו נתונים להשפעת הדרווישים מכת השאזליה, שמרכזם היה בעכו. תחילה קיבלו את האחמדיה שלווה מבין חמשת הבתים בכפר ומקץ זמן לא רב קיבלוה גם שני הנותרים. עד אז לא היה שייח' בכפר, ואחד מהאחים למשפחת עודה נשלח לאוניברסיטת אל-אזהר בקהיר להשתלם בלימודי דת. מבין כ-1,000 תושבי הכפר, 80% אחמדים, 13% מוסלמים ו-7% נוצרים. בקרב האחמדים קיימים נישואים בתוך המשפחה, דבר בלתי נמנע כמעט, בהתחשב במספרם המועט יחסית ובגודל החמולות, המהוות לעתים אחוז משמעותי מהכפר (לדברי עודה: "בניגוד לכתוב בספרים – כל הבדיקות הרפו-איות הוכיחו שאין בכך שום נזק").

בעבר היו ברשות הכפר אדמות רבות, אך הם נשללו מאדמתם בהדרגה, בעיקר בתקופת המנדט, בעת שחלק מהאדמות הפכו למחנות צבא. כיום סובל הישוב ממצוקה חמורה בכל הנוגע לאדמות – אפילו לצורכי בנייה ביישוב עצמו. מרבית התושבים עובדים בעבודות כפיים (עבודות חוץ), ומספר האמידים והסוחרים ביניהם – מועט.

א. ש.

מוליאונים בחיפה

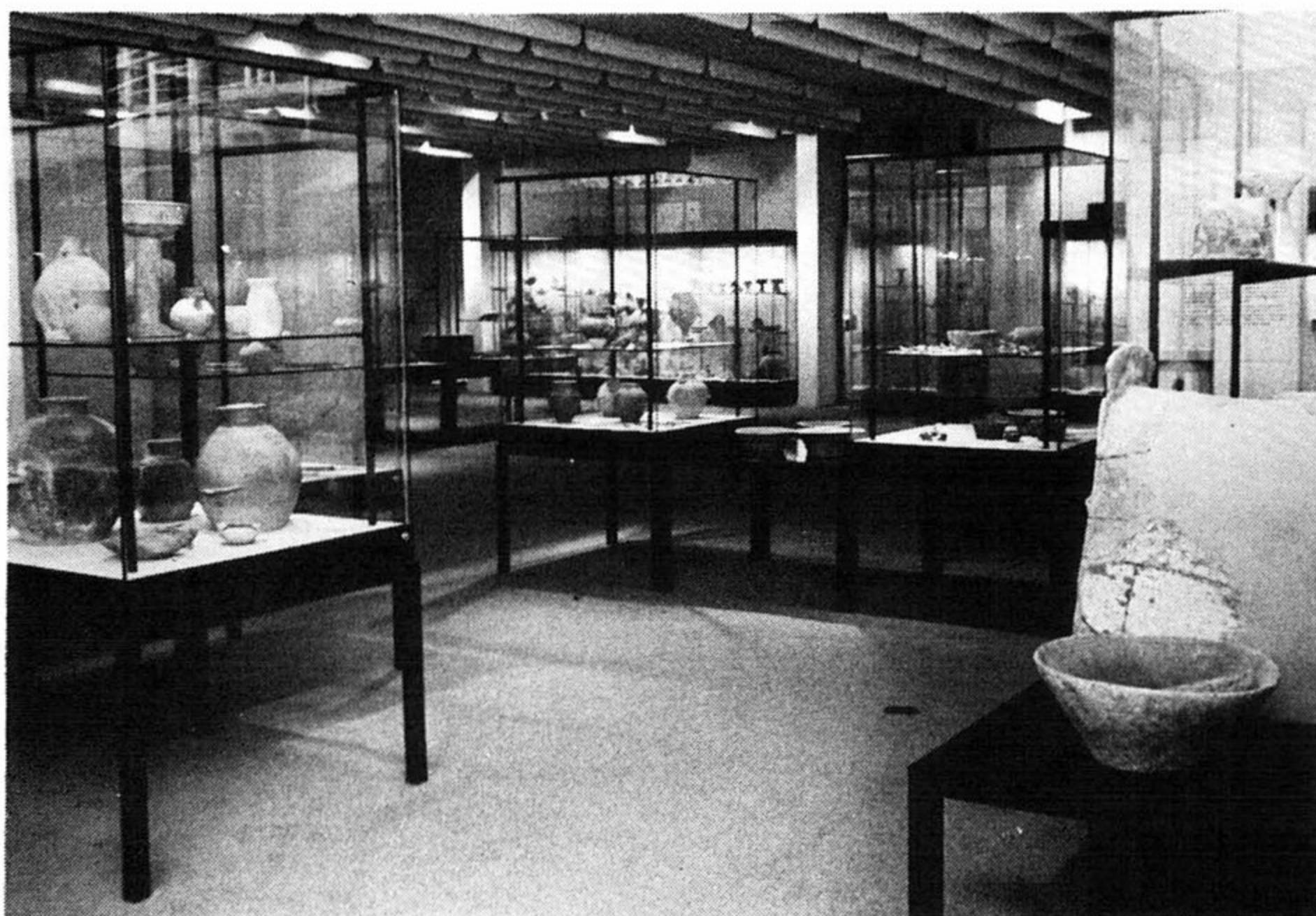

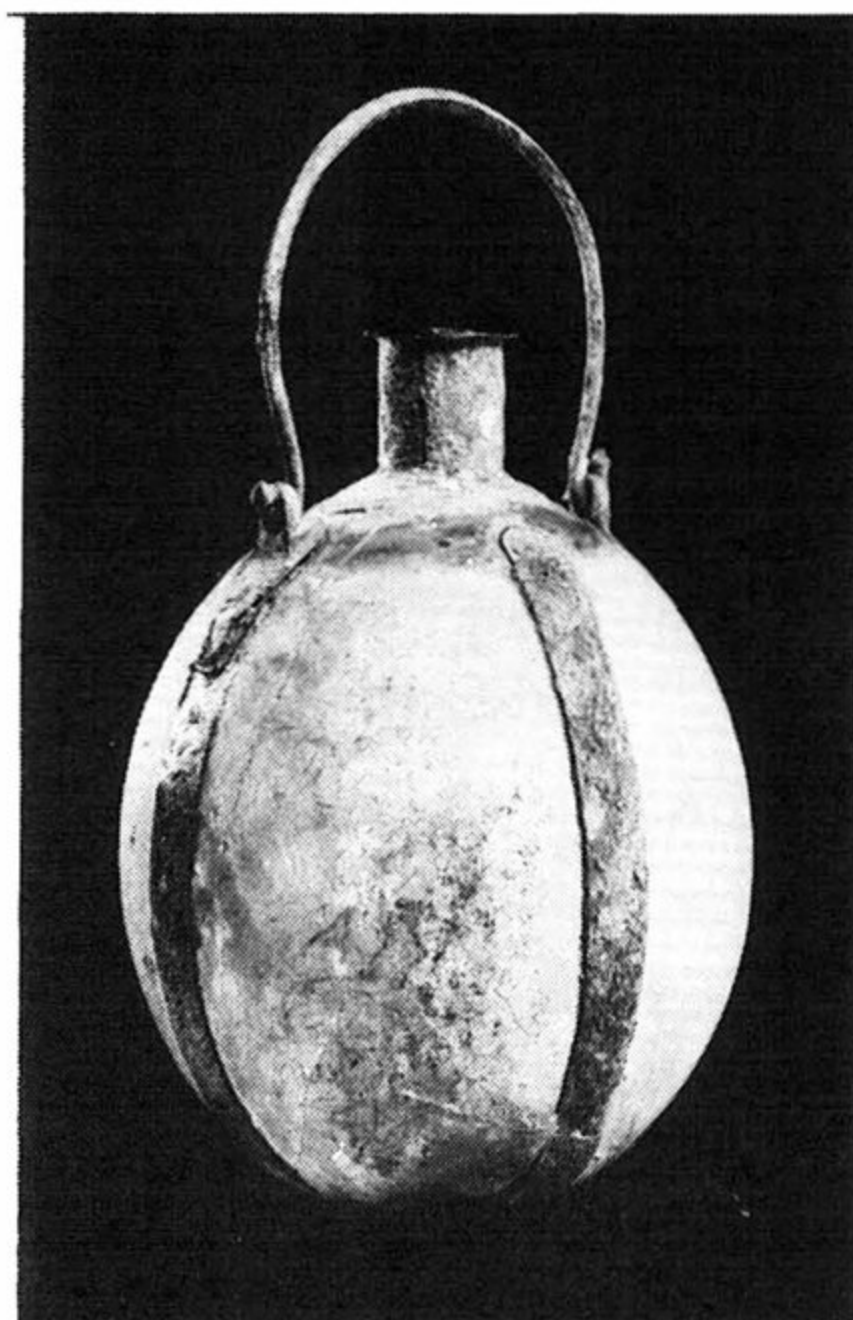
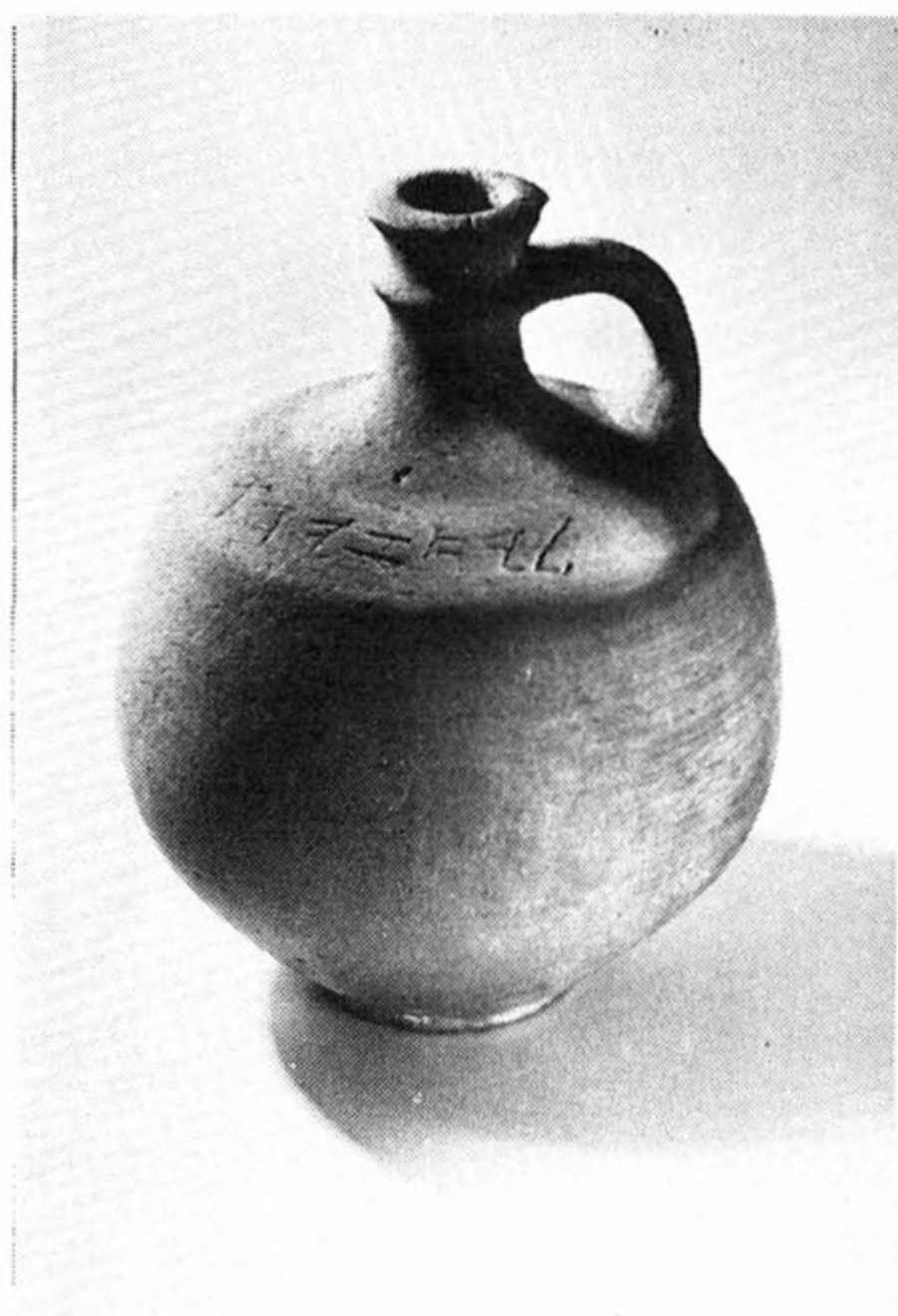
כלי קטורת עשוי חרס
מתקופת הברזל, מעוטר
בראשי אדם מכורים.

מוזיאון ראובן ועדית הכט באוניברסיטת חיפה רחל חכלילי

המוזיאון שנחנך במאי 1984, כולל את האוסף הארכיאולוגי הפרטי של ראובן הכט, שנתרם לאוניברסיטת חיפה ביחד עם קרן מיוחדת להקמת המוזיאון. המוזיאון על ממצאיו העשירים, הוא אחד מהמרשימים בארץ. מסייעים לכך שפע הממצאים השלמים והייחודיים, שהושקעו עמל וממון רב ברכישתם במשך כיוכל שנים, ועריכת התצוגה העשויה בטעם רב ומבלי לחסוך באמצעים כלשהם. התערוכה מסודרת ברצף כרונולוגי, מהתקופה הכלכוליתית ועד לתקופת המשנה והתלמוד, תוך הבלטת אופיו הייחודי של האוסף, שבו תופסים מקום מרכזי הממצאים מהתקופה הישראלית. כדי לגוון את התערוכה, הוקצה במקרים אחדים מקום מיוחד לנושאים מרכזיים, כגון חפצי פולחן, מטבעות, מנורות, משקלות, חותמות עבריות, תכשיטים וכד'. באולם הכניסה תצוגה המוקדשת לכלי דת ופולחן. זוהי שעתם היפה של מוצגי הפולחן הכנעניים, הבאים כאן לביטוי מוחשי מלא ומרשים יותר מכל תצוגה ארכיאולוגית אחרת בארץ. רבים מהממצאים מפתיעים בשלמותם וייחודם: אלים כנענים ממתכת (בעל או רשף), ופסלי אלות כנעניות ("אשרה") לעשרות ולצידם גביעים, מנורות, מזבחות וכד', ששימשו בטקסים פולחניים. בקיר שממול (מימין) תצלומי קיר של אתרים פולחניים ידועים, ערוכים לפי סדר כרונולוגי.

מוזיאון הכט באוניברסיטת חיפה, מראה כללי.

מימין: כלי קיבול לנוזלים מביצת בת יענה. משמאל: לגיץ חרס מהתקופה הישראלית עם כתובת עברית "ליחזקיהו, יין כחל".

תמרוקים מרהיבה משנהב עם מכסה דמוי ברווז. ראויות לציון שתי אסטילות אבן צבועות, האחת עם דמות ניצבת, והשניה בדמות אל יושב על כסא. מבין כלי היבוא בולטים אלו מקפריסין וביניהם כלי גדול במיוחד בצורת פר, וקבוצת צלמיות ברונזה בסגנון סורי-פיניקי.

התקופה הישראלית היא החשובה ביותר בין מוצגי המוזיאון, בכמות המוצגים וייחודם, וניכר שד"ר הכט, הקדיש להם תשומת לב מיוחדת.

ארונות התצוגה כוללים צלמיות חרס מעורטלות, ששימשו אולי כאלות פריון או כתר-פים. לצידם נראים כלי תמרוקים וכלי ברונזה. בולט בין הממצאים פמוט ברזל שנמצא במכלול כלי חרס האופייניים לשומרון של המאה ה-8 לפסה"נ. עוד מוצגות קבוצות כלים גדולות מיהודה וישראל זו ליד זו, וכן קבוצת לגינים. בארון תצוגה מיוחד מוצגים פסלוני אריות וביניהם צלמית של אריה שואג וחותם עברי של אריה. בולט אוסף גדול של חותמות עבריות מן המאה ה-8 לפסה"נ. באוסף תערוכת מטבעות ונרות מכל התקופות - כולל קבוצה מיוחדת של נרות יהודיים מעוטרים.

ראויים לתשומת לב האנתרופואידים (ארונות הקבורה מחרס) מדיר אל בלח, שד"ר הכט סייע בזמנו לרכישתם עבור מוזיאון ישראל; אחד מהם (מאוסף דיין), הושאל עתה ע"י מוזיאון ישראל לתצוגה הנוכחית, והשני נרכש עבור המוזיאון.

בקומה השניה של המוזיאון תמונות מקוריות משל הציירים הרמן שטרוק, סוטין, פיסרו ואחרים.

בתכנית - לסיים את הקמת הקומה השניה של המוזיאון אשר תכלול תצוגות מיוחדות של חפצים המושאלים מאגף העתיקות, כמו גם מחפירות שיעשו ע"י החוגים לארכיאולוגיה ולימודי-ים באוניברסיטת חיפה.

המוזיאון מתכנן סימפוזיונים והרצאות הנוגעים לממצאיו וכתב עת שיפרסם את תוצאות העבודות המדעיות הקשורות למוזיאון.

התצוגה הקבועה במוזיאון נערכה ע"י פרופ' יעקב משורר וד"ר רחל חכלילי, המעצב היה דוד גל והאחראי על הפרויקט - סניה ישי, מהנדס אוניברסיטת חיפה.

שעות הביקור במוזיאון (הנמצא בבניין הראשי של אוניברסיטת חיפה):
 ימים א' - ה': 10.00 - 13.00. ימי ג': גם בשעות 16.00-18.00.
 שבת: 10.00 - 13.00. יום ו' - סגור.

הדרכה מטעם המוזיאון - בימים א' - ה': בשעה 11.00 וביום ג': בשעה 17.00.
 כן ניתנת הדרכה מיוחדת לקבוצות לאחר תיאום מראש. הכניסה: ללא תשלום.
 כתובת המוזיאון: אוניברסיטת חיפה, מיקוד 31999. טל: 257773, 240577 (04).
 מנהלת המוזיאון: ד"ר רחל חכלילי.
 אוטובוסים לאוניברסיטה: 37, 36, 24.

המוזיאון הימי הלאומי

ד"ר יוסף רינגל

המוזיאון מוקדש לתולדות הספנות באגן הים התיכון = ערש התרבות של העולם המערבי. תחילתו של המוזיאון (1953) באוספו הפרטי של אריה בן-אלי ז"ל, רס"ן בחיל הים, מייסדו ומנהלו הראשון (נפטר ב-1980). דרך ארוכה עבר המוסד מקומה אחת בבית יורדי ים ברח' הנמל ועד למשכנו החדש. הקמת הבניין הנוכחי נתאפשרה הודות לתרו-מתה הנדיבה של קרן ג'ק ומיכאל מוריסון מלונדון בשיתוף עם עיריית חיפה, הדואגת גם לתקציבו השוטף של המוזיאון, ובעזרת ידידים בארץ ובחו"ל.

הבניין כולל ארבע קומות: קומת כניסה המכילה אולם כניסה גדול, משרדים, אולם הרצאות בן כמאתיים מקומות ישיבה, ספרייה וחדרי מחקר. התצוגה המרכזית, המשקפת 5,000 שנות היסטוריה וארכיאולוגיה ימית, ערוכה בשתי קומות: האחת מעל לקומת הכניסה והשניה מתחתיה. בקומת הקרקע מצויים בתי מלאכה לשחזור מוצגים ובניית דגמים, מעבדה לצילום, כיתה להדרכה עיונית ומעשית של תלמידים וחדרי עבודה של האגודה למחקר ארכיאולוגי תת-ימי.

המוצגים הרבים והמגוונים של המוזיאון ערוכים בעשרה מדורים, הממחישים את הקשר של האדם לים במרוצת הדורות. דגמי הספינות העתיקות נבנו עפ"י תבליטים וציורי קיר, שנשתמרו בארמונות ובקברים ובעזרת מקורות ספרותיים מאותן תקופות. מוצגים דגמי אוניות מצריות, כשהקדומה ביותר היא ספינת סחר של פרעה סחורע (2,500 לפסה"נ בערך), אוניית סחר כנענית (1,400 לפסה"נ) = אב=טיפוס לספינות "תרשיש" הנזכרות במקרא, שהפליגו בשליחות שלמה המלך; הבירמה הפניקית (700 לפסה"נ), בעלת חרטום ניגוח, ובעקבותיה אוניות יוון ורומא, המעצמות הימיות של העולם העתיק. המשך המדור בדגמים מהתקופה הביזאנטית, מימה"ב, מתקופת התגליות ועד לאוניות של ימינו.

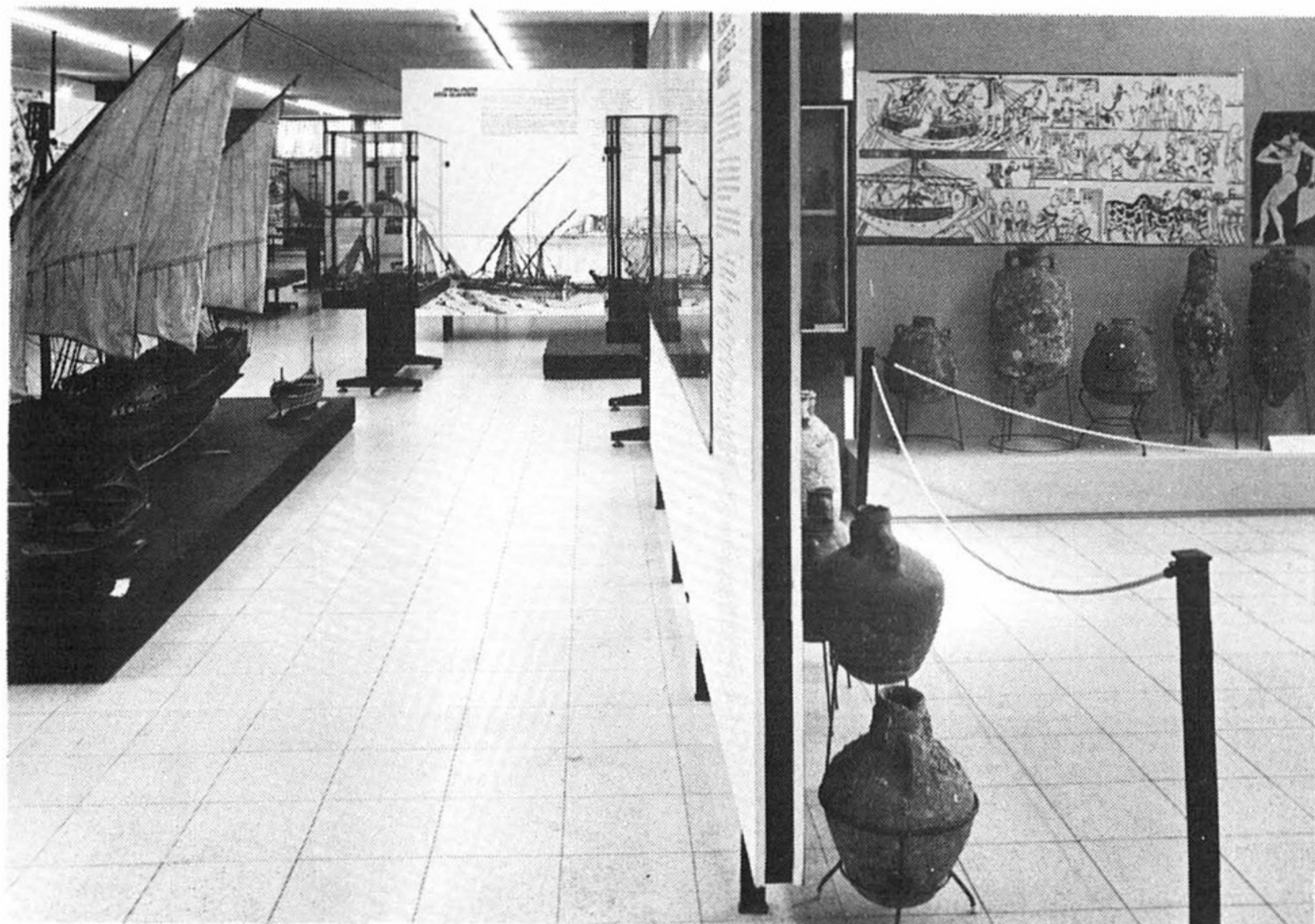
במוזיאון דגש על הספנות היהודית לתקופותיה. המוצגים משקפים את הקשר בין העם העברי לים החל בתקופות קדומות, כעדות הפסוקים: "ודן למה יגור אוניות אשר ישב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון" (שופ' ה, יז), "זבולון לחוף ימים ישכן והוא לחוף אוניות וירכתו על צידון" (בראש' מט, יג). השבטים הנזכרים עסקו בסחר ימי עם

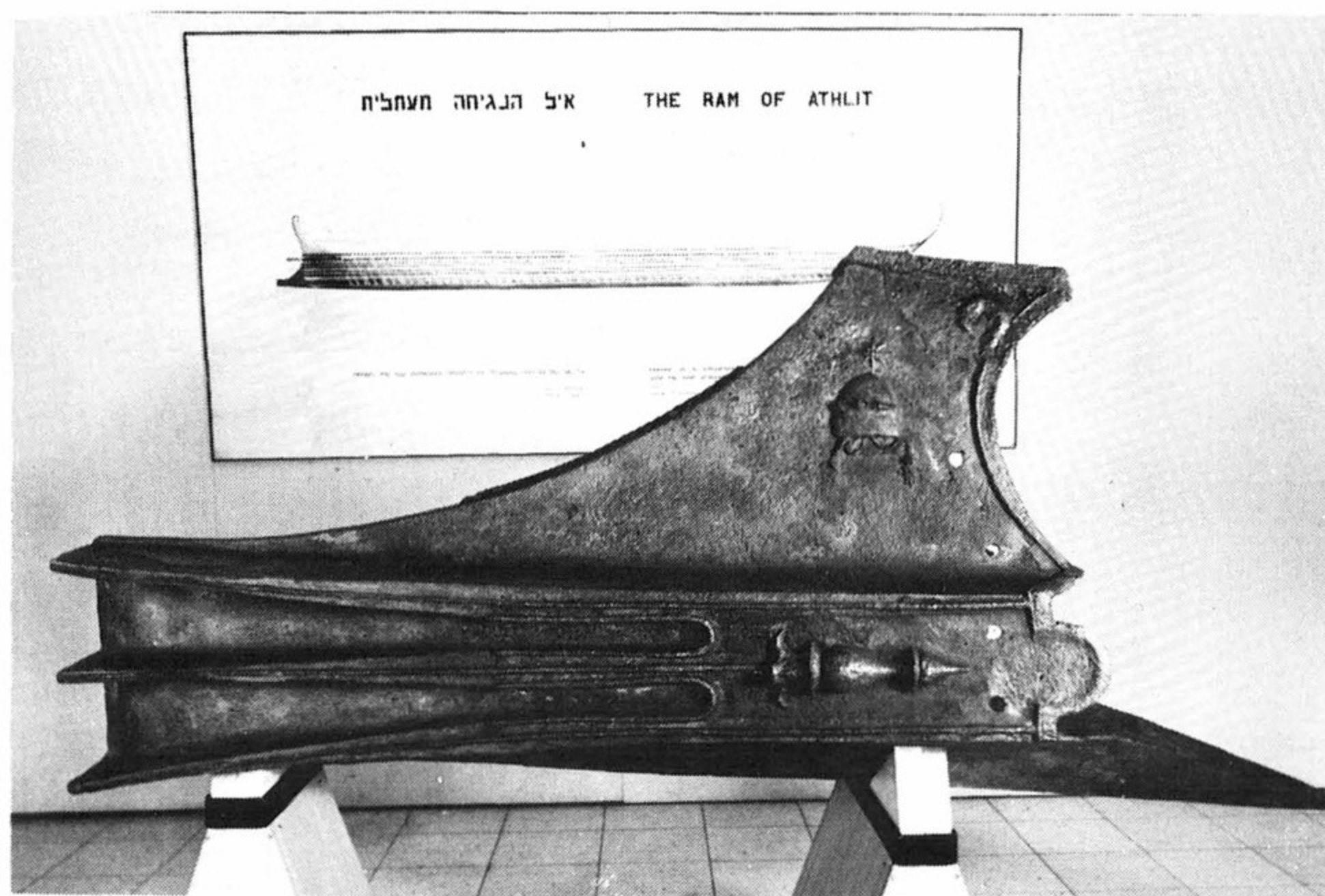
הפניקים. הקשרים התהדקו בימי שלמה, שכרת ברית עם חירם מלך צור. ממצא מעניין מהמאה ה-8 לפסה"נ הוא האוסטרקון מתל קסילה – שטר מטען ימי על הובלת זהב: "זהב אופיר לבית חורון 30 שקל". בתקופות מאוחרות יותר גברה השליטה על אזורי החוף והנמלים. אלכסנדר ינאי כבש את מרבית ערי החוף, והורדוס בנה את נמל קיסריה. הדבר מוצא את ביטויי בהטבעת מטבעות עם עוגנים וסמלים ימיים אחרים. התפתחות הספנות מיוצגת ע"י דגמי אוניות יהודיות מהתקופה ההלניסטית והרומית. דגם אוניית מלחמה חשמונאית מהמאה ה-1 לפסה"נ, שהוכן לפי ציור בקבר יאסון בירושלים ואוניית סחר ששוחזרה לפי חרותה שנמצאה במערות קבורה בבית שער. עיסוקם של היהודים בימאות בא לידי ביטוי גם במכשירי ניווט, שהותקנו ע"י אנשי מדע יהודיים בספרד ובארצות השפלה.

ארכיאולוגיה ימית

בעלות עניין רב במדור ארכיאולוגיה ימית הן שלוש סירות קבורה מצריות עשויות עץ משנת 2,000 לפסה"נ לערך. במדור מוצגי הקדשה אחרים כגון: דגמי סירות מחרס, דגמי עוגנים וחכות, שנמצאו בקברים הלניסטיים ורומיים. המדור העוסק בקנקני אגירה בסחר הימי הקדום והמבוסס על אוסף משפחת קנת, הוקם לזכר בנם דוד, שנפל במלחמת יום הכפורים. במקום רוכזו כמאה כלי חרס שנמשו מן הים, שרידים משלושת אלפי שנות מסחר ימי באגן המזרחי של הים התיכון. בשנים האחרונות מתרחבת פעילות הסקר והמחקר של שרידי נמלים עתיקים; ממצאים רבים, כגון: עוגנים, קסדות וכלי נשק, פסלונים ומטבעות, נמשים מן הים ע"י צוללים, הנעזרים במיכשור מתוחכם. במדור המיתולוגיה הימית מוצגים פסלוני אלילים מחרס ומברונזה, הממחישים את האמונה בכוחו הרב של הים. בתצוגה – מפלצות ימיות ודגים שונים, המעטרים חותמות, נרות חרס ופסיפסים. האוסף הנומיסמטי מונה למעלה מאלף מטבעות, המעוטרות במגוון נושאים ימיים: אוניות, עוגנים, נמלים, אלילים, דגים וצדפים – החל מהמאה ה-5 לפסה"נ. למדור נוספו גם מדליות ומדליונים מתקופת הרנסנס ועד ימינו, שהוטבעו לזכר מאורעות ימיים חשובים. פינת התצוגה של המכשירים המדעיים כוללת מכשירים נדירים של ניווט ימי מהמאה ה-15 ואילך: אצטרולבים, מצפנים, משקפות ושעוני שמש. האוסף כולל גם מכשירים אסטרונומיים עשויים אבן-ירקן, שנעשו בסין באלף הראשון לפסה"נ. במדור לכרטוגרפיה ע"ש קרל ולי הנדלר למעלה מאלף מפות עתיקות ואטלסים, שפורסמו ב-500 השנים האחרונות. מפות מתקופות קדומות יותר שורטטו על חומרים מתכלים, ורק

אחד מאולמות התצוגה במוזיאון הימי.

איל הנגיחה מעתלית.

אחדות מהן שרדו. הידע אודותיהן מועט, ומסתמך על מקורות כתובים, כמו מסעות הגיאוגרף פטולמאוס מן המאה ה-2 לסה"נ. בימה"ב עוצבו המפות בצורות גיאומטריות שביטאו את רעיונותיהם של הכרטוגרפים על היקום. באותה תקופה התפתחה אסכולה של מפות פורטולאניות, המבוססת על המסעות הקדומים מסביב לימים. במוזיאון שתי מפות מסוג זה המצוירות על קלף: מפה איטלקית מ-1435 לערך ומפה ממאירקה מהמאה ה-16. תקופת התגליות הביאה לפריחתה של הכרטוגרפיה, המפות נעשו מדויקות יותר, והחל השימוש בצבעים. האוסף כולל אגף מיוחד למפות ארץ הקודש, רובן רצופות במוטיבים מקראיים.

הים באמנות

הים והספנות היוו מקור השראה לאמנים במשך כל הדורות. במוזיאון אוספי תחריטים וליתוגראפיות מהמאות האחרונות המתארים אוניות, קרבות ונופים ימיים, ובמיוחד את ערי החוף של א"י, כפי שהתגלו לעיני הצליינים. תמונות רבות מתארות נושאים הקשורים בים ובמקורות מים בתנ"ך, מיעוטן פרי עבודתם של אמנים מפורסמים, אך רובן של אמנים לא ידועים.

השפעת הים כגשר בין עמים ויבשות בולטת במיוחד במדור האתנולוגיה הימית. היא באה לביטוי בחפצים פולחניים, משוטים וסירות קאנו מגינאה החדשה, איי האוקיינוס השקט ועוד. המדור עוסק גם בתרבויות עמים קדומים ומבוסס על אוספי האמן בן-ציון (מניו יורק). במדור מגוון פסלוני ברונזה מאירן ולוריסטאן, מהאלף השלישי ועד הראשון לפסה"נ. באוסף פסלונים אסקימואים ארכאים המגולפים משנהב, מוצגי אמנות ואומנות ממקסיקו הטרומ-קלאסית, מפרו העתיקה וקוסטה ריקה וכמו כן מאפריקה והמזרח הרחוק.

לאחרונה הוקם במוזיאון מדור לבולאות ימית ע"ש רב החובל אמנון שטרנברג ז"ל. בין קהל המבקרים במוזיאון: תלמידים, תיירים, משלחות מיוחדות, סטודנטים וחוקרים הנעזרים בשרותי הספרייה, המכילה כ-5,000 כרכים בתחומי ההתמחות של המוזיאון. המוזיאון מקיים חוגי יצירה לתלמידים. באודיטוריום מתקיימים כנסים, קבלות פנים, ארועים תרבותיים ותערוכות מתחלפות.

המוזיאון נמצא במסגרת הארגונית של חברת מוזיאון חיפה מיסודה של עיריית חיפה. כתובת המוזיאון: דרך אלנבי 198, חיפה, טל. 536622 (04). שעות הביקור: ימים א'-ה': 10.00-16.00. שבת: 10.00-13.00. יום ו' - סגור למבקרים. הכניסה בתשלום מזכה בכניסה חופשית גם למוזיאון לאמנות חדשה, למוזיאון לאמנות עתיקה, למוזיאון לפרהיסטוריה, למוזיאון למוסיקה ולאתנולוגיה ולמוזיאון לאמנות יפנית. הדרכת קבוצות: בתיאום מראש. מנהל המוזיאון: ד"ר יוסף רינגל.

מוזיאון ההעפלה בספינה "אף-על-פי כן", מראה כללי.

מפת נתיב הבריחה - על רקע צי ההעפלה.

מוזיאון ההעפלה וחיל-הים

המוזיאון מוקדש לשני נושאים הקשורים זה בזה: העליה לארץ בתקופת ה"מדינה שבדרך" ותולדות חיל-הים, פועלו והתפתחותו עד ימינו. חלק מהמוזיאון נמצא באוניית ההעפלה "אף-על-פי-כן" – שם המסמל את ההחלטה הנחושה להביא לארץ את המעפילים בכל דרך אפשרית. האוניה מהווה מעין סמל למוזיאון ומוצג בפני עצמו; חדרי האוניה ואביזריהם, שחלקם נראים בצורתם המקורית, משמשים כאולמות תצוגה. בעקבות זרם העולים והמעפילים שניסו להגיע ארצה עם עליית הנאצים בגרמניה, התפתח מאבק גלוי נגד שלטונות המנדט הבריטי, שנעלו את שערי הארץ בפני שארית הפליטה. בתקופת ההעפלה הגיעו לארץ כ-122 אלף יהודים. ביניהם 107 אלף הגיעו באוניות בדרך הים, בעיקר מאירופה, וכ-15 אלף בדרכי היבשה והאוויר. במוזיאון שפע של מוצגים מקוריים: דגמי אוניות מעפילים ואוניות מלחמה, נשק, מפות, מסמכים וצלומים מתקופת ההעפלה, המספרים על פרשה הירואית זו. התצוגה ממחישה את ההעפלה לפי הסדר הבא:

נתיבי הבריחה וההעפלה

זו נעשתה מאירופה, צפון אפריקה והמזרח-התיכון. היא הקיפה רבבות יהודים שפעלו בהסתתר ובאמצעים לא מקובלים בדרכם אל בסיסי ההעפלה שלאורך חופי הים התיכון והים השחור.

אוניות ההעפלה

באוניות אלו הפליגו המעפילים ובאמצעותן ניסו להבקיע את ההסגר שהטיל הצי הבריטי על שערי הארץ. ביניהן היו ספינות שנועדו לעשרות בודדות, ואחרות שנשאו מאות ואלפי מעפילים, כדוגמת האוניה "קיבוץ גלויות", שנשאה על סיפונה 7,500 איש. מרבית אוניות המעפילים נתפסו. המעפילים נעצרו ונלקחו למחנות בארץ או שגורשו למחנות בקפריסין (כ-52 אלף). מהם שאף הוגלו למחנות במאוריציוס ובגרמניה (כגון מעפילי "אקסודוס").

מאבק להמשך ההעפלה

כתגובה על תפיסת מעפילים וגרושם למחנות, ביצע הישוב בארץ שורת פעולות נגד הבריטים וביניהן – שחרור מעפילי מחנות עתלית, טיבוע ספינות משטרה והריסת משטרות חוף (סידני עלי וגבעת אולגה), שעסקו בציד מעפילים, פיצוץ והריסת רדארים ששימשו לגילוי אוניות מעפילים, חבלה באוניות ששימשו לגרוש המעפילים וכד'.

במרכז התצוגה נראה את אוניית המעפילים "אף-על-פי-כן" שהגיעה לארץ בספטמבר 1947 עם 434 איש. באוניה משוחזרים באגף מיוחד התנאים שבהם היו המעפילים באוניות. ההפלגה נמשכה בין 8 ל-15 יום בתנאי מחתרת.

תערוכת תולדות חיל-הים

בעת המאבק להעפלה פרצה מלחמת הקוממיות. הוקם צה"ל ובו הזרוע הימית – חיל-הים. מרבית מקימי החיל נמנו על פעילי ההעפלה והמעפילים. בתצוגה – דגמי ארבע האוניות הראשונות של חיל-הים, ששימשו במקורן כאוניות מעפילים, והוסבו לאוניות מלחמה בראשית צעדיה של המדינה ("מדינת היהודים", "ההגנה", "ווג' ווד", "בן-הכט"). אוניות אלו המשיכו למלא תפקיד להבטחת העליה החפשית לא"י והגנו על כלי שיט שהביאו עולים לארץ. התצוגה מראה את דרכו של חיל-הים והתפתחותו מ-1948 ועד היום: האוניות הראשונות וציודן, "איברהים אל אואל", הצוללות, כולל דגם של "דקאר" והמצוף ששרד ממנה, ולבסוף – ספינות הטילים.

שעות הפתיחה של המוזיאון:

בימים ב', ד', ה'	משעה 09:00 – 15:00
בימים א' ג'	משעה 09:00 – 16:00
בימי שישי וערבי חג	משעה 09:00 – 13:00

הכניסה בתשלום סמלי. בשבת המוזיאון סגור.

מנהל המוזיאון: מר אלמוג.

כתובת המוזיאון: רח' אלנבי 204, חיפה. טל: 536249 (04).

הערה: הביקור מודרך ע"י סגל המוזיאון (בשילוב עוזרים אלקטרוניים – לפי הצורך). כן מודריך המוזיאון בכתיבת חבורים שנתיים על נושאים המוצגים במוזיאון לפי הפניה ע"י בתי הספר. קבוצות המעוניינות בהדרכה חייבות להגיע למוזיאון שעה לפני הסגירה.

המוזיאון לאמנות עתיקה

אבשלום זמר

המוזיאון לאמנות עתיקה - כפי שמעיד שמו - מתמקד באוספים ארכיאולוגיים בעלי ערך אמנותי, תוך דגש על ממצאים מא"י ואגן הים התיכון.

דרך ארוכה עבר המוזיאון, מאז שקיבל לידיה את אוספו הפרטי של א. ראש, עם הקמת המדינה ועד להעברתו לבניין הנוכחי לפני כשבע שנים, על תריסר תצוגות הקבע שברשותו.

בין אוספיו העשירים, המתמקדים באמנות קדומה על היבטיה השונים, אוספים שלא ניתן למצוא כדוגמתם במוזיאונים אחרים. כך למשל, אוסף פסלי השיש במוזיאון, הוא הגדול ביותר בארץ, וכמוהו אוסף כלי החרס מיוון. חשיבות רבה נודעת גם לפיסול הזעיר המצטיין בעושר מוצגיו והשני רק למוזיאון ישראל בירושלים.

למעלה: אריג קופטי אמנותי מאוספי המוזיאון, הנמצא בתצוגה מתמדת.

מימין: מסכת קבורה של אשה מהתקופה הרומית (המאה הראשונה לסה"נ).
המסכה עשויה מפשתן טבול בחומרים דביקים. משמאל: אמפורה צבועה
שחור על רקע אדום מיוון (המאה השישית לפסה"נ).

עוד נציין את אוסף המטבעות ובעיקר אלו מעכו וקיסריה שהם הגדולים והשלמים ביותר הקיימים כיום, ומשמשים לא אחת חוקרים מהארץ ומחוצה לה. בין תצוגות הקבע הרבות נציין את ממצאי החפצים שנמשו מן הים בסביבות חיפה, וממצאים מתל שיקמונה מתקופת שיבת ציון, היא התקופה הפרסית. ברשות המוזיאון אוספים עשירים מן האמנות המצרית, כגון מסכות קבורה, פסלי אלים וכלי בהט. מהם שהוצגו בתערוכה מיוחדת שנפתחה באוקטובר 1983, בהשתתפות הממונה על השגרי-רות המצרית.

המוזיאון שוקד על הכנת תערוכות מתחלפות לציבור הרחב, המבוססות על אוספיו. תצוגות הקבע מלוות בהסברים מפורטים העשויים בשיטה מיוחדת שיש בה כדי לקרב לנושא תלמידים ומבקרים מן השורה: לצד ההסברים המיוחדים למוצגים, מובאים הסברי רקע כלליים, והרצאת מונחים ושמות, מועילים ומרחיבי אופקים. הם מאפשרים גם בידי מי שאינו מצוי בנבכי המחקר לפרטיו להפיק את מלוא התועלת וההנאה מהמוצגים העשירים, ההופכים בדרך זו מכשיר חינוכי ודידאקטי ממדרגה ראשונה בדרך של חוויה ולימוד עצמי.

במוזיאון ספריה עשירה (המשולבת בספריה לאמנות). היא כוללת ספרים רבים בנושאי ארכיאולוגיה וא"י, שראשיתה - עם העברת ספרית משלחת החפירות של מגידו - למוזיאון חיפה, לאחר מלחמת השחרור.

5. נרות שמן בעת העתיקה: מדור זה נועד לאפשר הבנת התפתחות כלי המאור הקדום-מים. ראויים לציון נרות השמן המעוטרים במוטיבים יהודיים.
6. אריגים ממצרים: אוסף האריגים הקופטיים במוזיאון הינו הרחב והמקיף בארץ.
- כ-25 ממבחר האריגים נמצאים בתצוגה מתמדת.
7. דיוקנאות מפאיוס: אלה החליפו את מסכות הקבורה במצרים ומאופיינים בטכניקת הציור, המשווה לדמויות מראה רענן ונאה.
8. חפצי אמנות עתיקה שנמשו מהים בחיפה: אלו כוללים מוצגים נבחרים, שנמשו מן הים בחיפה וסביבתה. ראויים לציון, בין השאר, האלה אתינה ואל הרפואה איסקלאפיוס.
9. שקלים מימי המרד הראשון של היהודים ברומאים.
10. שיקמונה – מושבה צורית מימי שיבת ציון: תערוכה דיאקטית של מוצגים מחפירות שיקמונה.
11. מערות קבורה: ממצאים ממערות קבורה סמוכות לתל שיקמונה.

מדורים חדשים בתכנון

1. הזכוכית בעת העתיקה : אוסף של כ-120 כלים, שיוצג במדור נפרד ויאפשר הכרת הנושא.
2. כלי חרס מקפריסין.
3. מדור נומיסמטי – אשר בו יוצגו אוספי המוזיאון העשירים, וביניהם מטבעות יהודיות. במוזיאון אוסף מטבעות עכו וקיסריה הרחב והמקיף ביותר בעולם.
- תערוכה המושתתת על ממצאי שיקמונה מאוצרות המוזיאון לאמנות עתיקה והמוזיאון הימי, נודדת ברחבי ארה"ב מזה שנתיים ואמורה להיות מוצגת במקומות נוספים בעולם.
- התערוכה ששמה – "צומת דרכים לעולם הקדום – המורשת הארכיאולוגית הישראלית", מדגישה את הזיקה לא"י.
- המוזיאון מפיק גלויות וכרזות וכן פרסומים על חפירות שיקמונה. כן מקיים המוזיאון פעילות חינוכית ענפה במסגרת המרכז לחינוך במוזיאונים.

המוזיאון נמצא במסגרת הארגונית של חברת מוזיאון חיפה מיסודה של עיריית חיפה. כתובת המוזיאון: רחוב שבתאי לוי 26, חיפה. טל. 523255 (04). אוצר המוזיאון: אבשלום זמר. שעות הביקור: ימים א' – ד' ושבת: 10.00-13.00. ימים ג', ה' ושבת גם 18.00 – 21.00. יום ו' סגור למבקרים.

הכניסה בתשלום מזכה גם בכניסה חופשית למוזיאון לאמנות חדשה, למוזיאון הימי הלאומי, למוזיאון לפרהיסטוריה, למוזיאון למוסיקה ולאתנולוגיה ולמוזיאון לאמנות יפנית. הדרכת קבוצות: בתיאום מראש.

מוזיאון לאמנות חדשה

גבריאל תדמור

המוזיאון לאמנות חדשה נוסד בשנת 1951, לרגל תערוכה גדולה לכבוד מארק שאגאל שנערכה בחיפה. משנת 1955 ועד 1964, ניהל את המוזיאון ד"ר שיף ז"ל, שהניח את היסוד לאוסף המוזיאון והתווה את דרכי פעולתו. תחילה שכן המוזיאון באחד מאגפיו של בניין העיריה ברח' חסן שוקרי. בשנת 1977 הועבר לבניין הנוכחי, ששופץ במיוחד למטרה זו ונפתח לקהל בשנת 1978.

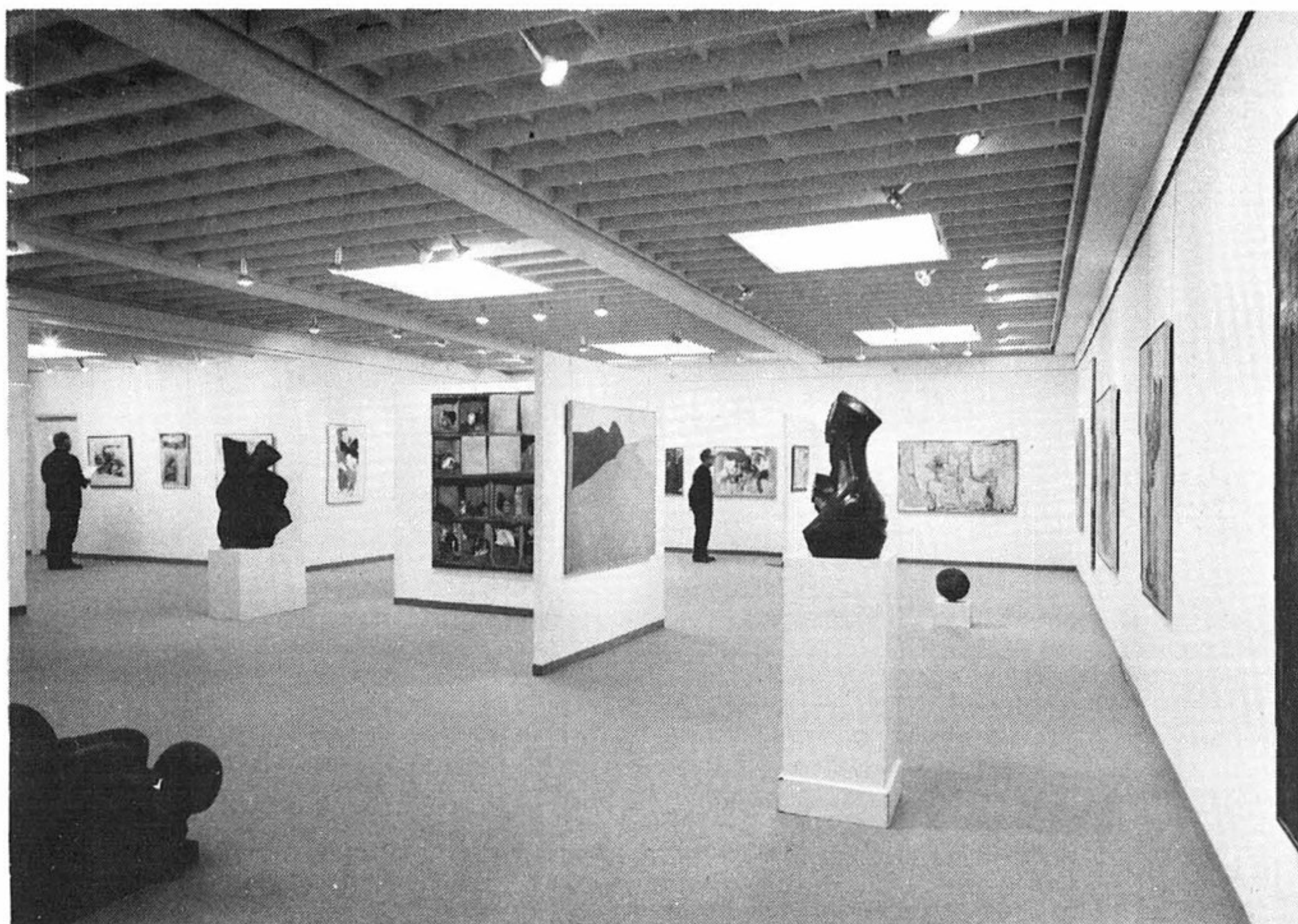
פעילות המוזיאון מתרכזת באמנות בת-ימינו (מן המחצית השנייה של המאה ה-18 ואילך). המוזיאון שוקד על הרחבת אוספו בשני כיוונים: א. אמנות ישראלית על כל ענפיה: ציור, פיסול, מלאכת מחשבת, גרפיקה וצילום. ב. גרפיקה בינלאומית החל מן המאה ה-18 ועד ימינו, תוך דגש על גרפיקה של המאה ה-20.

בבעלות המוזיאון אוסף צנוע של ציור ופיסול עולמי בן-ימינו ואוסף כרזות של מוזיאונים וגלריות – בעיקר מארצות אירופה. באוסף האמנות הישראלית מיוצגים אמנים מכל הדורות והזרמים. עשיר במיוחד הוא אוסף הגרפיקה הישראלית המשקף את ההישגים בתחום זה בארץ. אוסף הגרפיקה הבינלאומית מקיף את ארצות אירופה המערבית והמזרחית, צפון ודרום אמריקה, המזרח הרחוק ועוד. אוסף הציור והפיסול הבינלאומי כולל יצירות אמנים כגון: ליברמן, דייגו ריוורה, שאגאל, ביפה, ורלון, נדלמן, חנה אורלוף, חיים גרוס ואחרים.

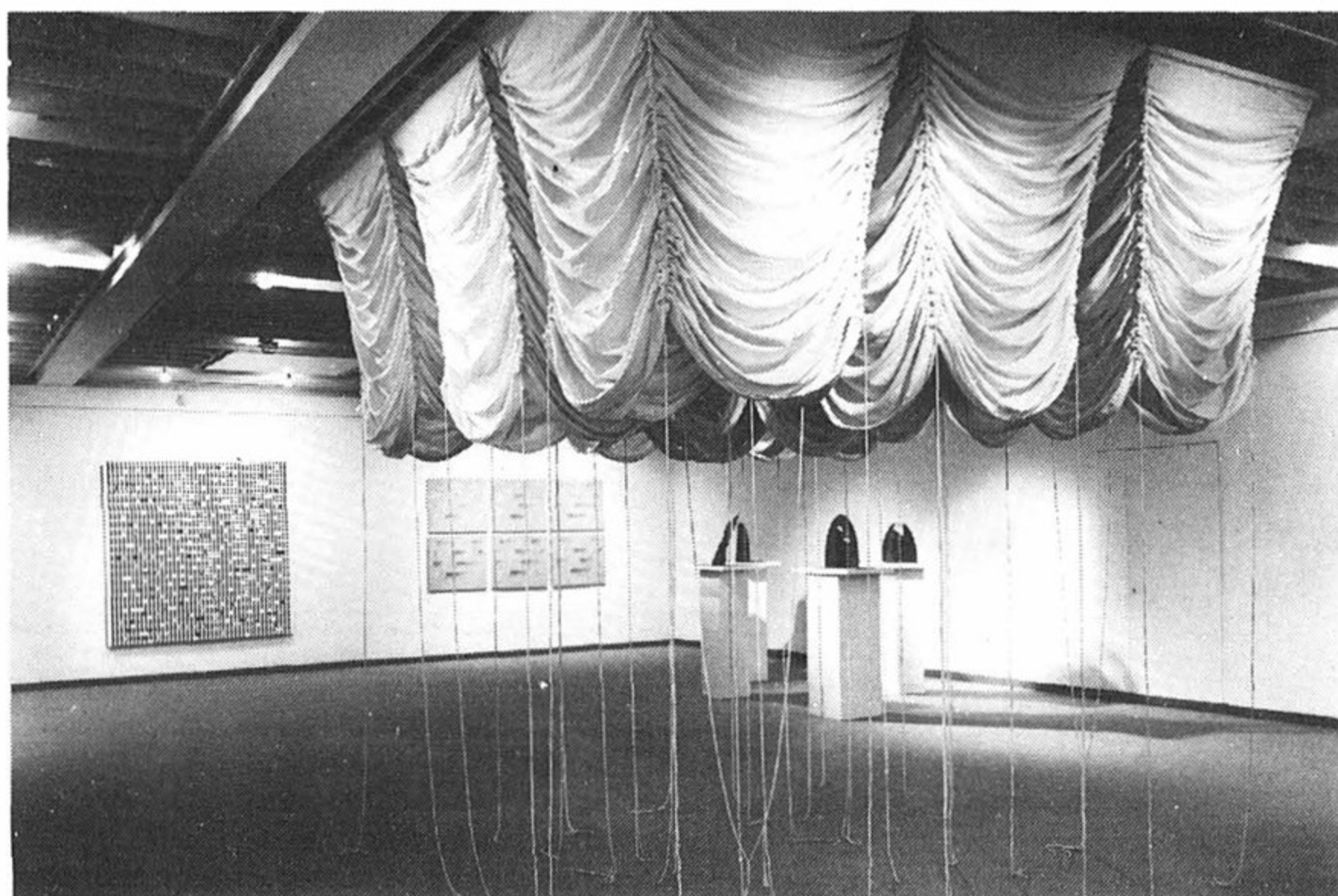
ברשות המוזיאון אוסף מיוחד של הצייר הישראלי הוותיק מנחם שמי (שמיט), שהיה אחד ממניחי היסוד לאמנות החדשה בארץ, ומתלמידיו הראשונים של "בצלאל". לאור חשיבותו יוצאת הדופן של האוסף, שנתרם ע"י משפחת שמי, הקדיש לו המוזיאון חדר מיוחד לתערוכת קבע.

למעלה: תמונה מתערוכת הפסלים של פנחס עשת שנערכה במוזיאון ב-1980.

תערוכה לרגל פתיחת המוזיאון ב-1978.

"המרכיב הרציונאלי באמנות הישראלית" - תערוכה שנערכה בסתיו 1984 (צילום רן ארדה).

המוזיאון נתון באילוצים של העדר מקום מתאים להצגת האוספים הרבים שברשותו. התערוכות מתקיימות על כן בקנה-מידה מצומצם עפ"י מגבלות המקום. למרות זאת מתנהלת במוזיאון פעילות עניפה: נערכות בו מדי חודש תערוכות, ניתנות הדרכות לתלמידים, ונערכים ערבי סרטים אמנותיים, הרצאות ודיונים, הכוללים לא אחת שיחות בהשתתפות האמן המציג. רוב התערוכות מלוות בקטלוג המגיש חומר-רקע על אופייה של התערוכה וייחודה.

בין התערוכות החשובות בתחום האמנות הישראלית, שנערכו במוזיאון – נוף באמנות ישראל, תחיית הפסיפס הישראלי, תערוכת מלאכת מחשבת, דיוקן-עצמי באמנות הישראלית, תערוכה של הגרפיקה הישראלית ושל הרישום הישראלי. כן נערכו שתי תערוכות פיסול תחת כיפת-השמיים, המוזיאון יזם לראשונה בארץ ביינאלות של אמנים צעירים, טריינאלה לגרפיקה ישראלית והחל להציג תערוכות במתכונת שנתית, בעלות זיקה מחקרית על אמנות ישראלית בעבר ובהווה כגון – "המרכיב הרציונלי אצל אמנים ישראלים". לעתים קרובות מוצגות במוזיאון תערוכות-יחיד של אמנים ישראלים בני דורות שונים, המשתייכים לזרמים אמנותיים שונים.

מבין התערוכות של אמנות עולמית יצוינו:

תור-זהב של אמנות הולנד (רישומים וגרפיקה), אמנות צרפת בת-ימינו, אמנות אמרי-קנית בת-ימינו, אמנות נורבגית, אמנות יוונית, אמנים בני שווייץ, תערוכה של תנועת דאדא, פיסול איטלקי בן-זמננו, אמנים צעירים מברלין המערבית, תערוכות של כרזות אמנותיות מארה"ב ומבריטניה. כן הוצגו תערוכות קבוצתיות על נושא ההדפס – מיוגוס-לביה, יפן, נורווגיה, מכסיקו, צרפת, ארה"ב, איטליה, פולין ולאחרונה – תערוכה חשובה של הגרפיקה האקספרסיוניסטית הגרמנית. בתערוכות-יחיד הוצגו יצירות האמנים: ואן-גוך, שאגאל, פיקאסו (גרפיקה וקרמיקה), טולוז-לוטרק, גויא ורבים אחרים.

לשרות הקהל עומדת ספרייה ומבחר גדול של שקופיות ותערוכות נודדות. המוזיאון עוסק גם בהכנת ובהשאלת תערוכות מתחלפות מיצירות מקוריות לתצוגה בקי-בוצים, במוסדות, בבתי-ספר ובמקומות עבודה.

המוזיאון נמצא במסגרת הארגונית של חברת מוזיאון חיפה מיסודה של עיריית חיפה. כתובת המוזיאון: רחוב שבתאי לוי 26, חיפה, טל. 523255 (04). מנהל המוזיאון: גבריאל תדמור. שעות הביקור: ימים א' – ה' ושבת 10.00–13.00. ימים ג', ה' ושבת גם 18.00–21.00. יום ו' סגור למבקרים. הכניסה בתשלום מזכה בכניסה חופשית גם למוזיאון למוסיקה ולאתנולוגיה, למוזיאון לאומנות העתיקה, למוזיאון לפרהיסטוריה, למוזיאון לאמנות יפנית ולמוזיאון הימי הלאומי. הדרכת קבוצות: בתיאום מראש.